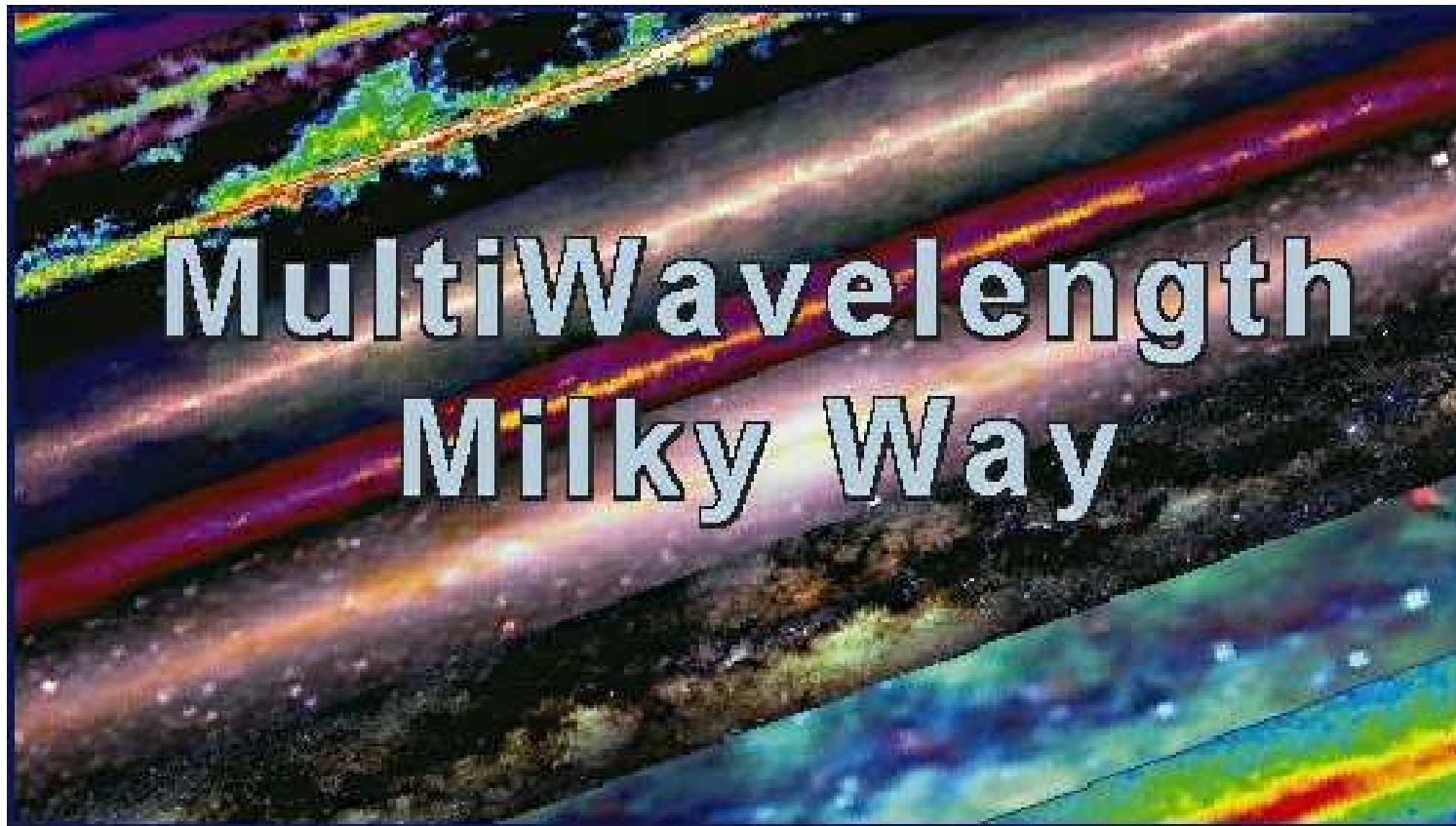
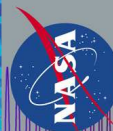
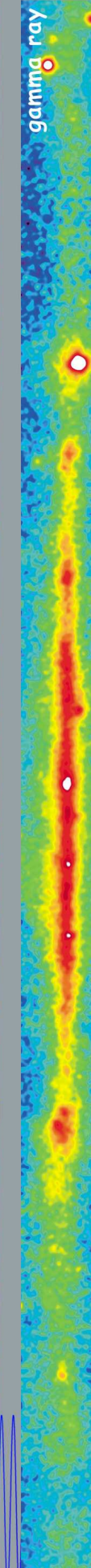
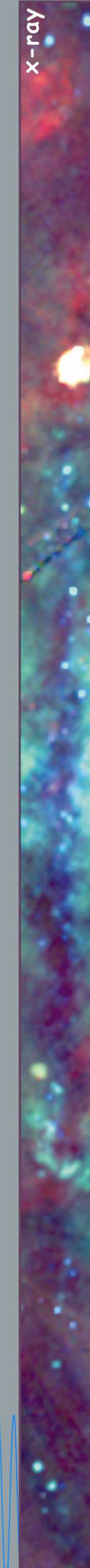
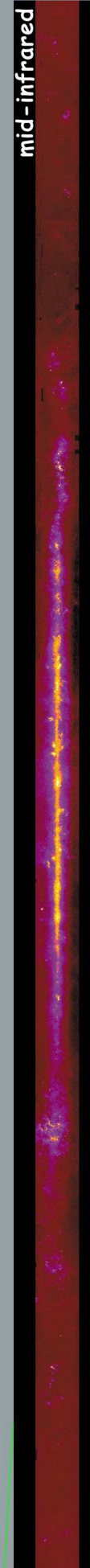
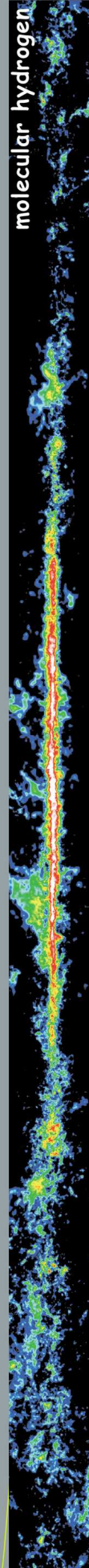
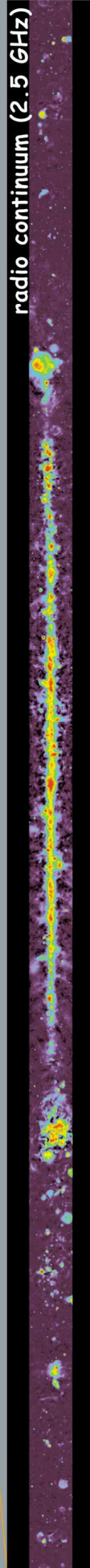
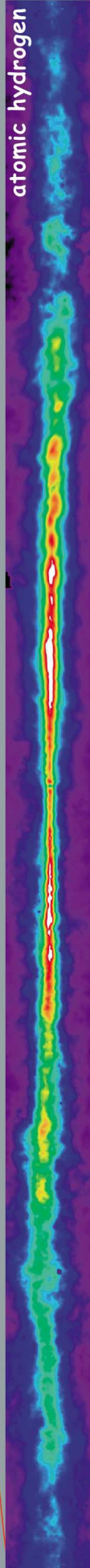
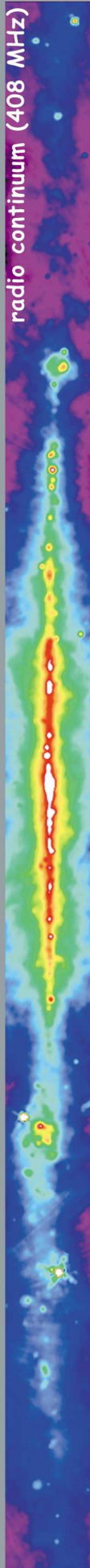

Interstellair Medium

Wat en Waar?

- Gas (neutraal en geïoniseerd)
- Stof
- Magneetvelden
- Kosmische stralingsdeeltjes

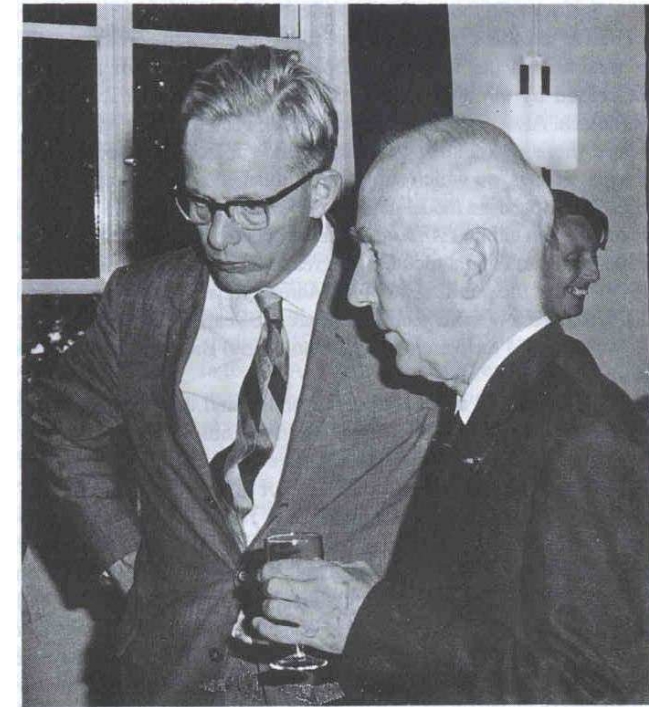
Multiwavelength Milky Way

Neutraal Waterstof

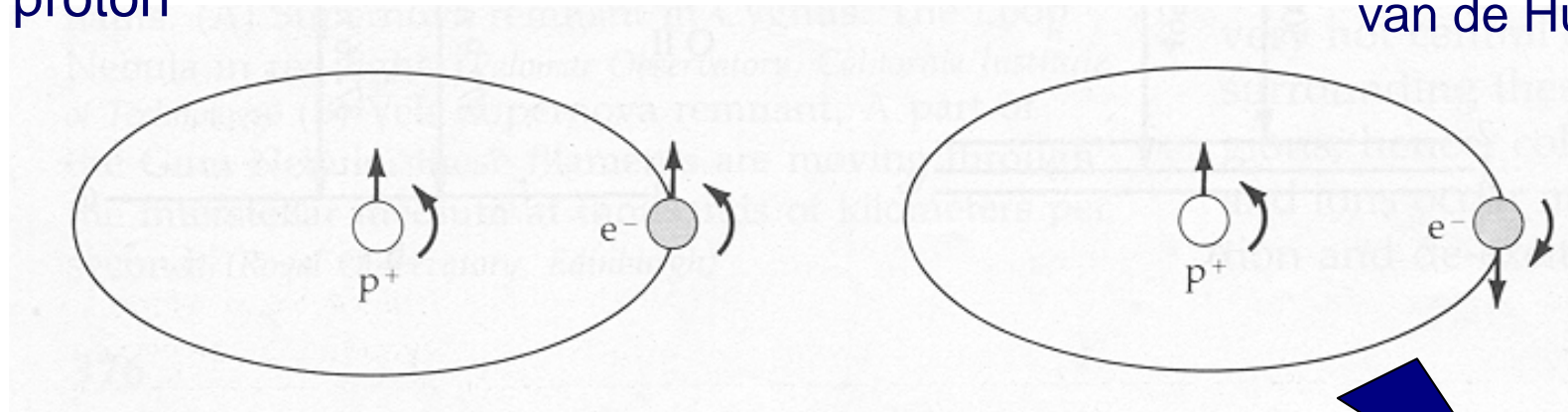
21-cm lijn-overgang van HI

Waarneembaarheid voorspeld door
Henk van de Hulst

Spinflip van het electron van parallel naar
anti-parallel vergeleken met de spin van het
proton

van de Hulst en Oort

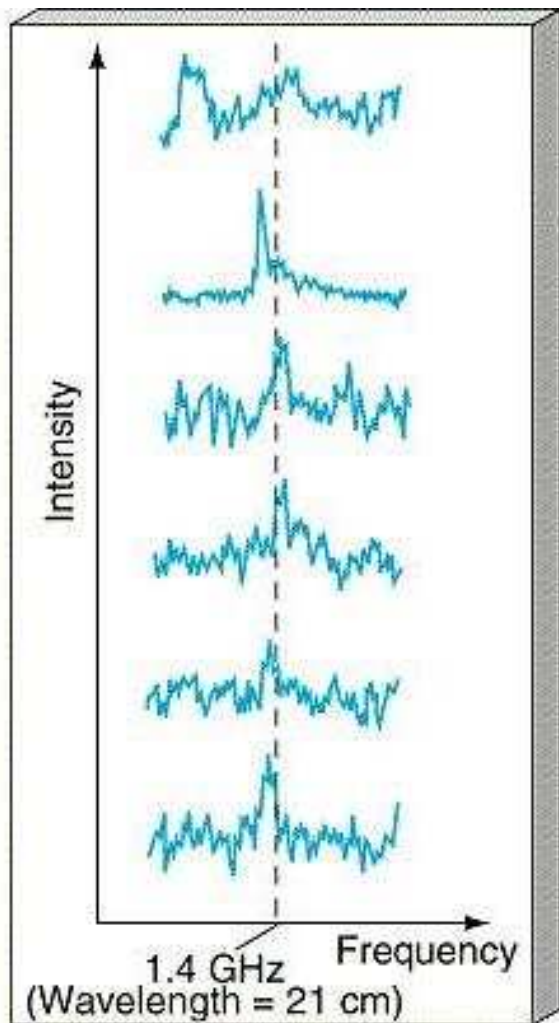

$$\Delta E = h\nu, \text{ met } \nu = 1420.405752 \text{ MHz}$$

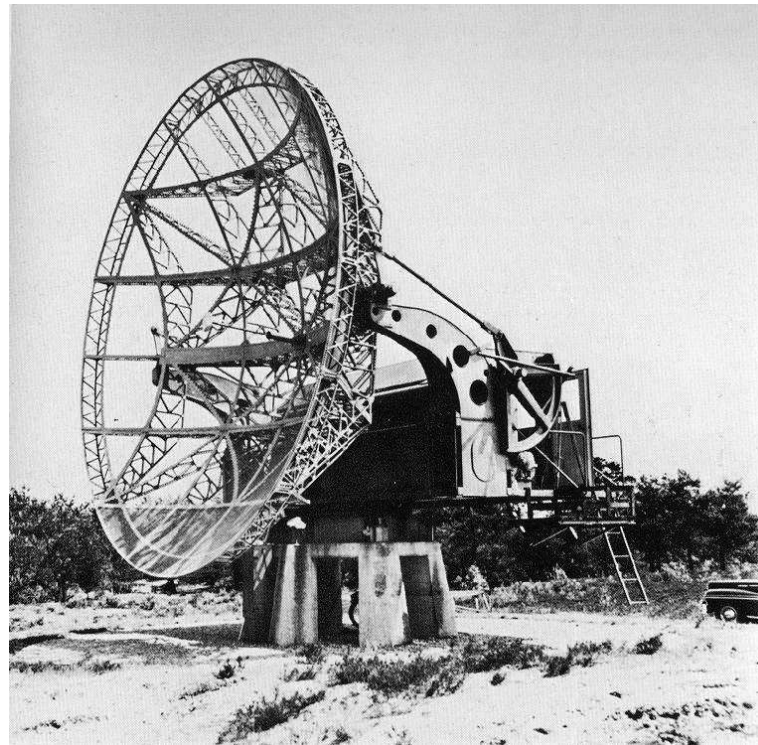
21 cm foton

Radiometingen

Meet fluxdichtheid als functie van frekwentie
d.w.z. als functie van snelheid (Doppler effect)

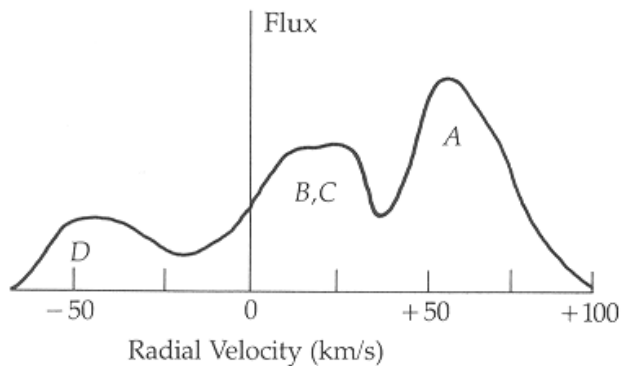

Integraal van de gemeten fluxdichtheid over
snelheid geeft het totaal aantal HI atomen langs
de gezichtslijn: de kolomdichtheid N_{HI} in cm^{-2}

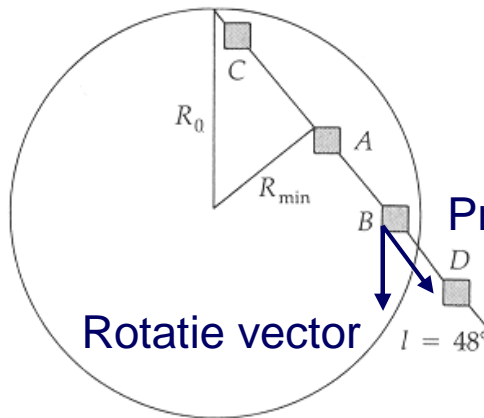
Eerste metingen met de radiotelescoop bij Kootwijk

Gemeten **radiële snelheid** geeft informatie over **positie** langs de gezichtlijn, dus kan er een 2D kaart van de HI in de Melkweg worden gemaakt.

Emissie profiel

A

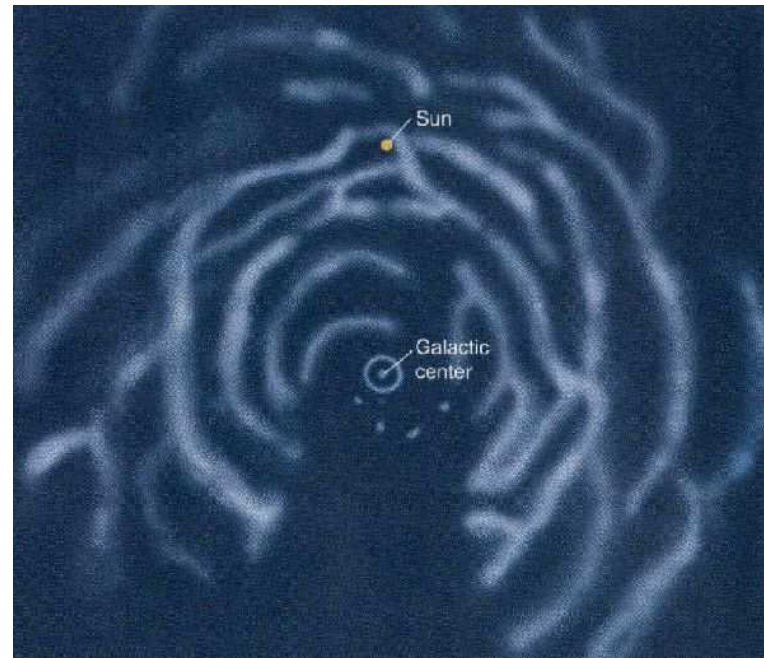
Rotatie vector

B

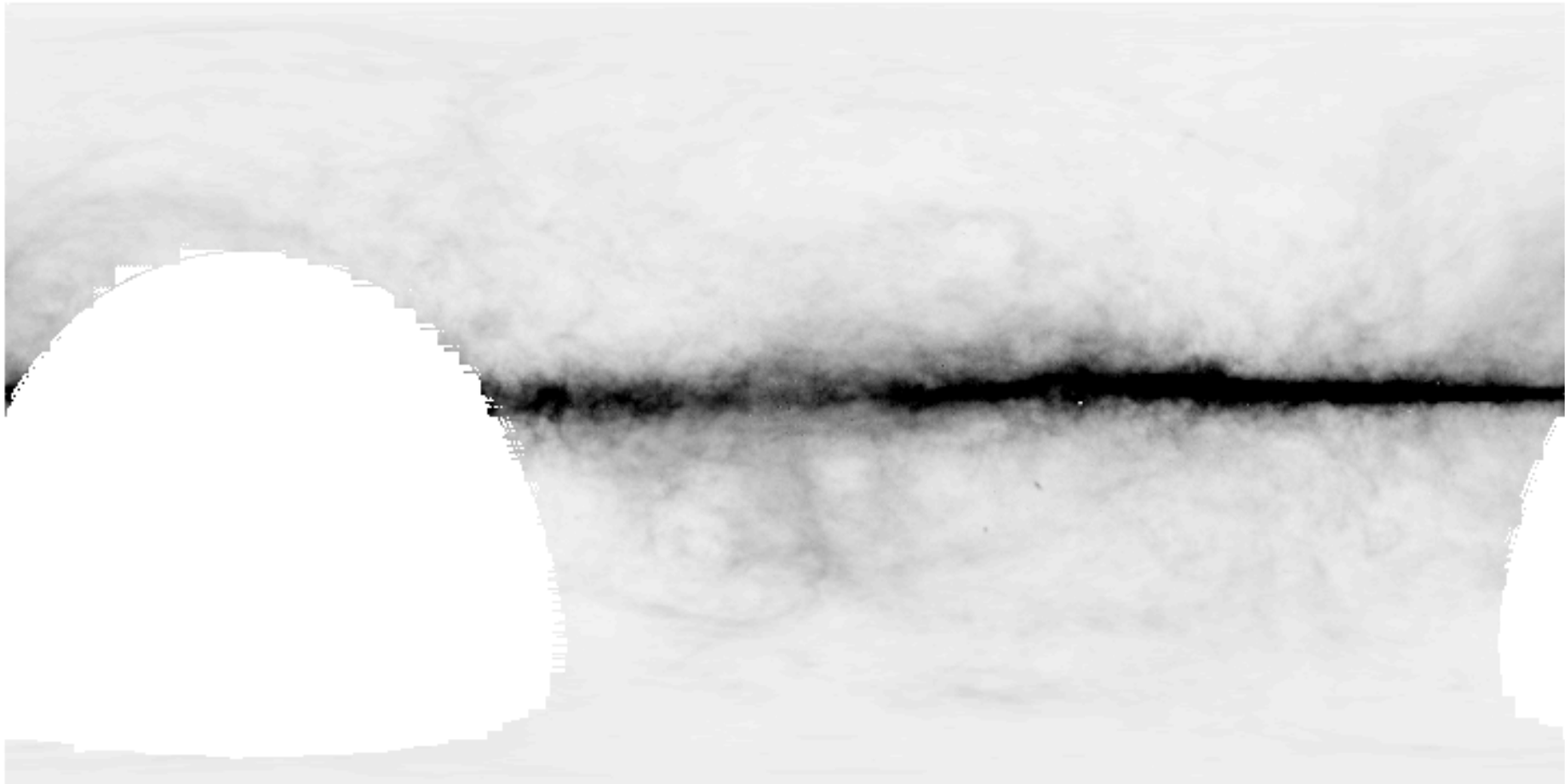
Locaties A t/m D van de emissie

Projectie langs de gezichtlijn d.w.z. de gemeten component

De uit de een 21-cm lijnsurvey van de noordelijke hemel geconstrueerde kaart van HI in de Melkweg →

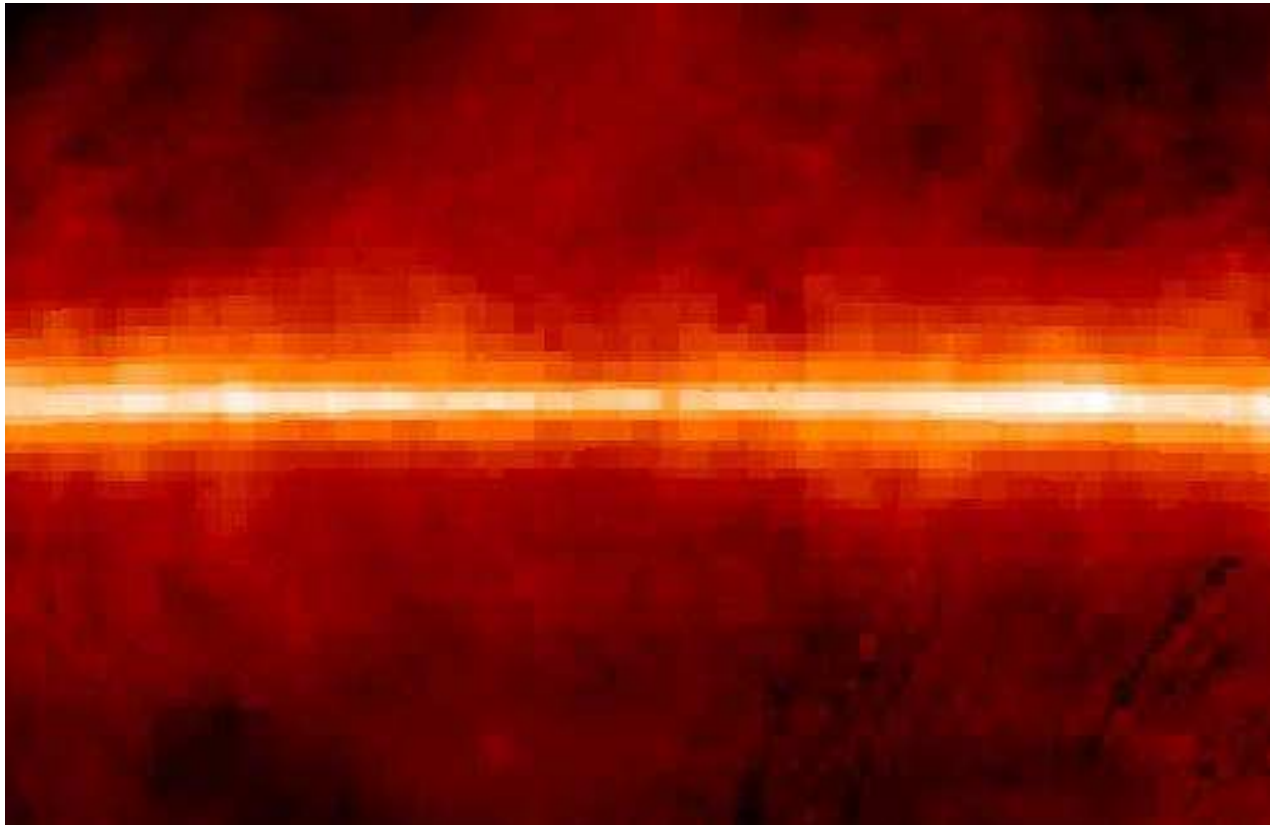

de Melkweg in HI

Centrale deel van de Melkweg

HI

Centrale deel van de Melkweg

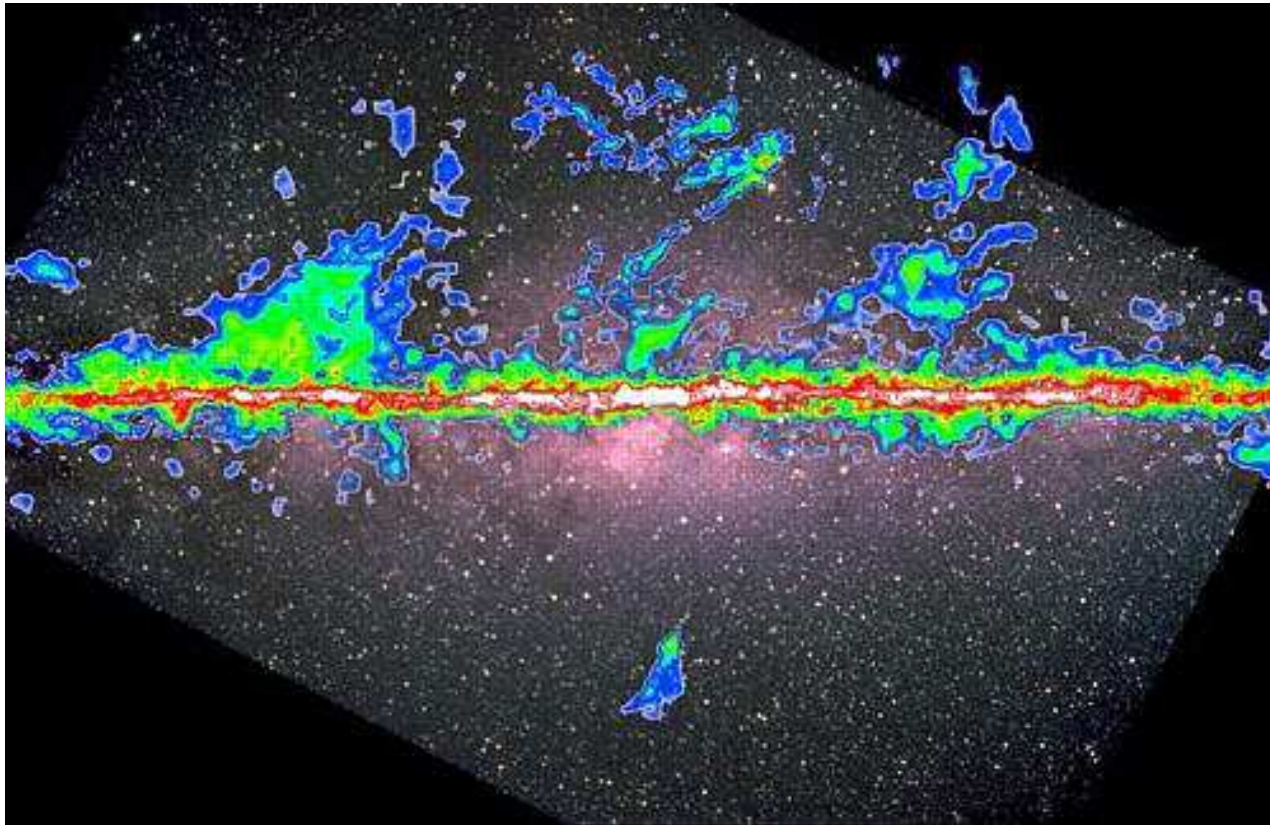
optisch

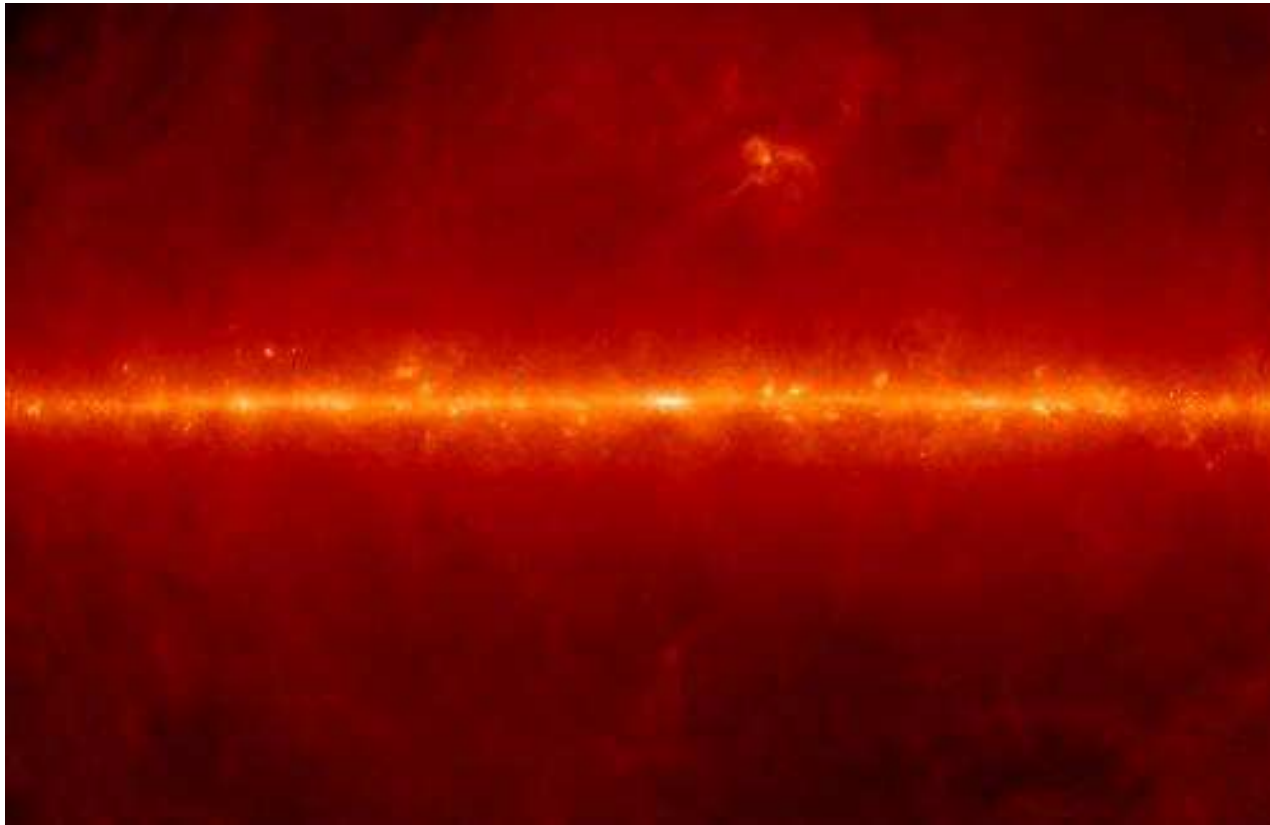
Centrale deel van de Melkweg

optisch + CO

Centrale deel van de Melkweg

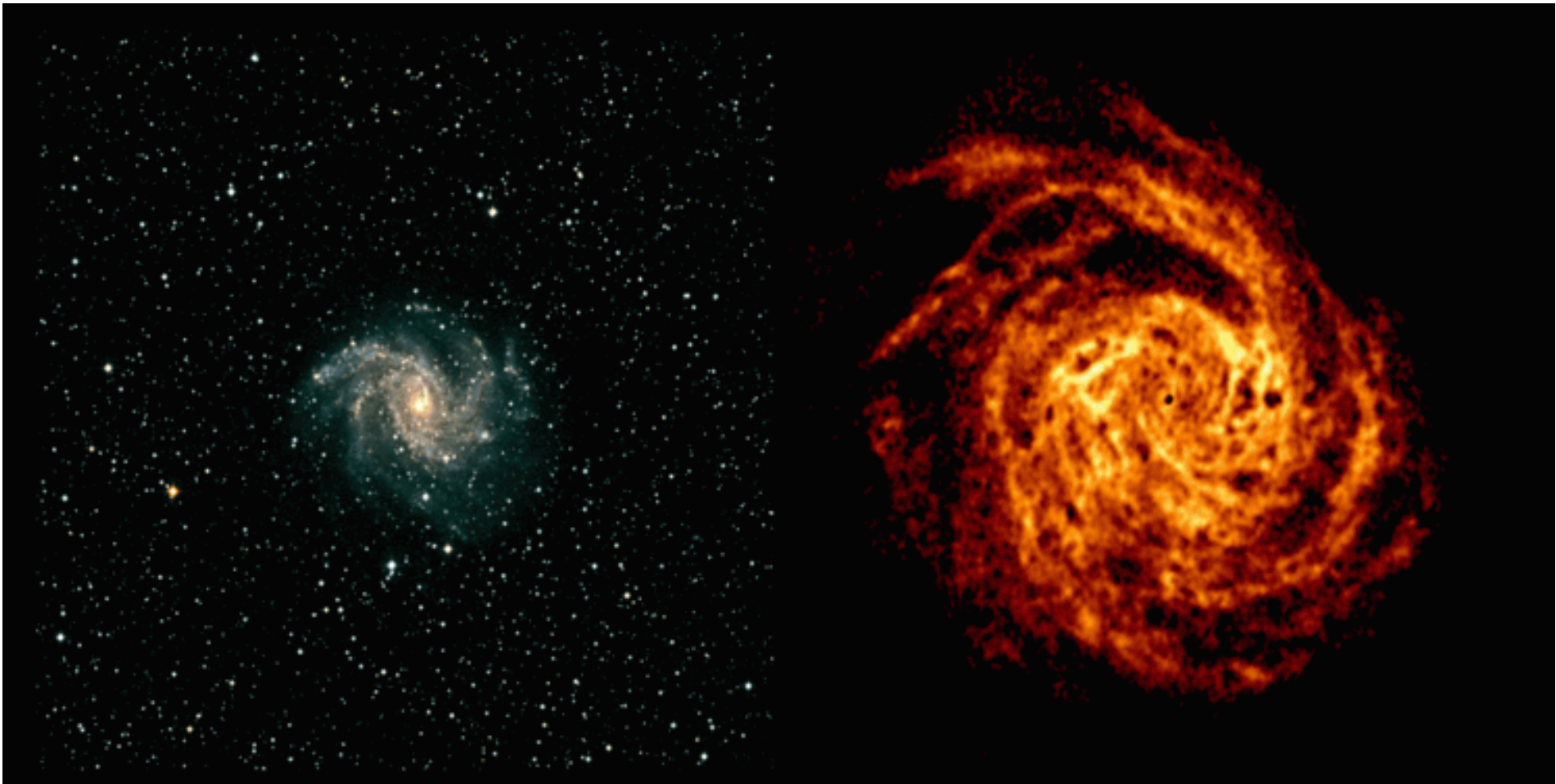
Stof (IR 100 micron)

Hoe zou de melkweg er “van buiten” uitzien ?

Voorbeeld:

Het melkwegstelsel NGC 6946: een optisch en HI beeld

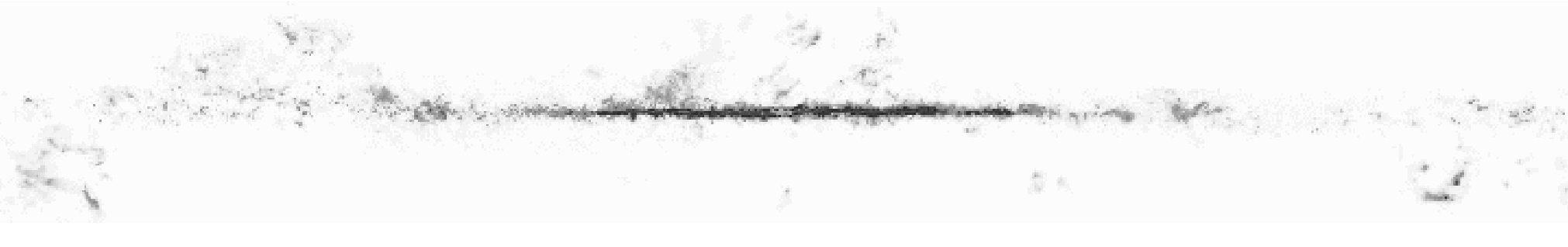
sterlicht

HI verdeling

Moleculair gas

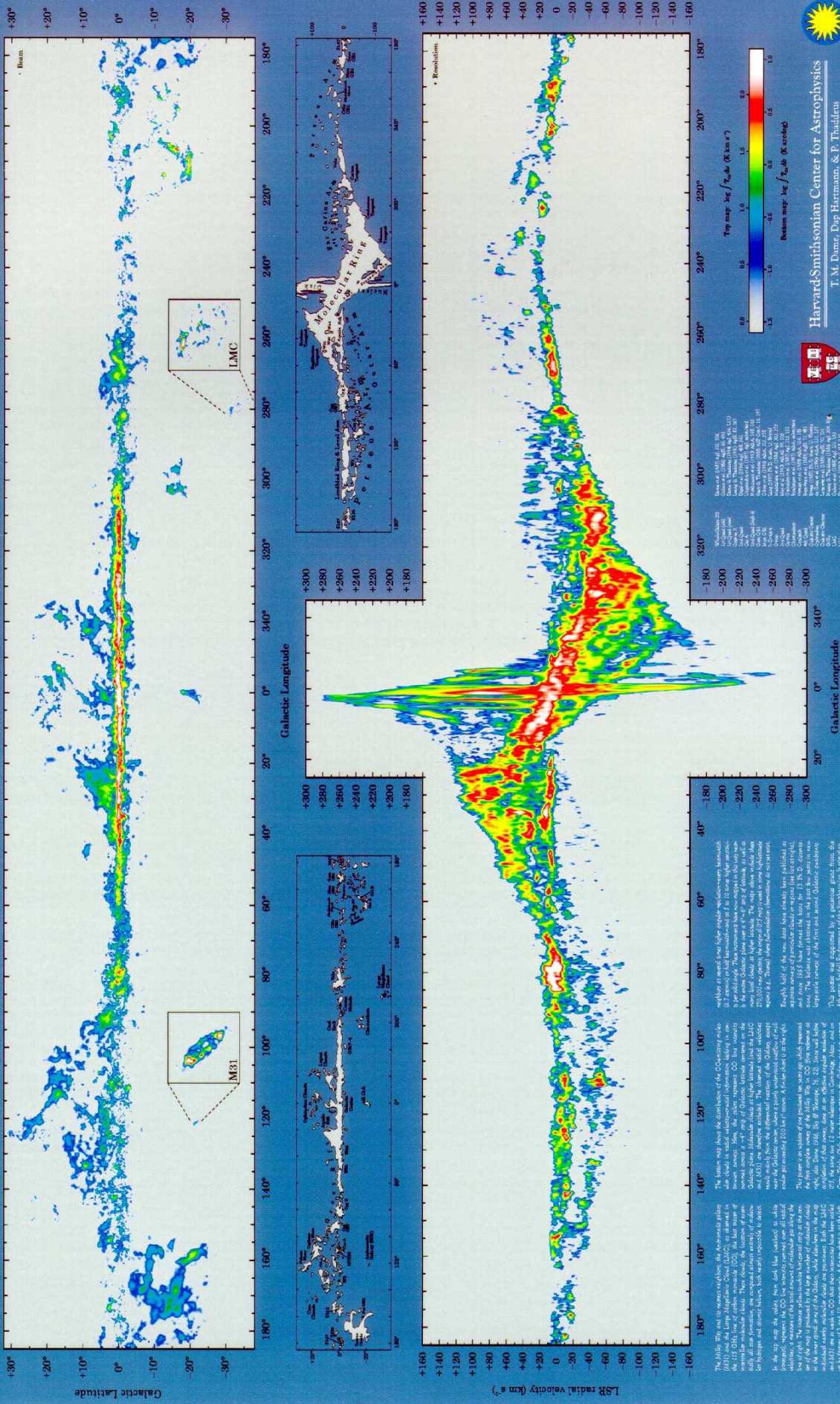
Meest abundante en makkelijk waarneembare molecuul: **CO**

- Waarneembaar door rotatie-energie overgangen in het mm gebied
- CO wordt geëxciteerd door botsingen met H_2 moleculen
- dus H_2 waarneembaar via CO met een (sub)mm radiotelescoop

de Melkweg in CO

The Milky Way in Molecular Clouds

Harvard-Smithsonian Center for Astrophysics
T. M. Dame, Dap Hartmann, & P. Thaddeus

Gould et al. (1994) ApJ, 410, 705
 Dame et al. (1997) ApJ, 492, 813
 Dame & Thaddeus (1999) ApJ, 511, 207
 Dame et al. (2001) ApJ, 553, 292
 Dame et al. (2002) ApJ, 565, 770
 Dame et al. (2003) ApJ, 595, 136
 Dame et al. (2004) ApJ, 608, 105
 Dame et al. (2005) ApJ, 622, 859
 Dame et al. (2006) ApJ, 642, 139
 Dame et al. (2007) ApJ, 654, 139
 Dame et al. (2008) ApJ, 672, 139
 Dame et al. (2009) ApJ, 690, 139
 Dame et al. (2010) ApJ, 708, 139
 Dame et al. (2011) ApJ, 726, 139
 Dame et al. (2012) ApJ, 744, 139
 Dame et al. (2013) ApJ, 762, 139
 Dame et al. (2014) ApJ, 780, 139
 Dame et al. (2015) ApJ, 798, 139
 Dame et al. (2016) ApJ, 816, 139
 Dame et al. (2017) ApJ, 834, 139
 Dame et al. (2018) ApJ, 852, 139
 Dame et al. (2019) ApJ, 870, 139
 Dame et al. (2020) ApJ, 888, 139
 Dame et al. (2021) ApJ, 906, 139
 Dame et al. (2022) ApJ, 924, 139
 Dame et al. (2023) ApJ, 942, 139
 Dame et al. (2024) ApJ, 960, 139
 Dame et al. (2025) ApJ, 978, 139

This figure is based on data from the *Galactic Plane Survey* (GPS), a multi-wavelength survey of the Milky Way's molecular clouds. The GPS is a joint effort between the Harvard-Smithsonian Center for Astrophysics and the National Science Foundation. The survey covers the entire Galactic plane from Galactic Longitude 0 to 360 degrees and Galactic Latitude -10 to 10 degrees. The data are presented in this figure as a color-coded map of Galactic Longitude versus Galactic Latitude. The color scale represents the intensity of the molecular clouds, with red indicating the highest intensity and blue indicating the lowest. The top map shows the $\log(T_{mb})$ of the ^{13}CO line, and the bottom map shows the $\log(T_{mb})$ of the ^{12}CO line. The inset maps show the *Magellanic Clouds* (LMC and SMC) and the *Large Magellanic Cloud* (LMC).

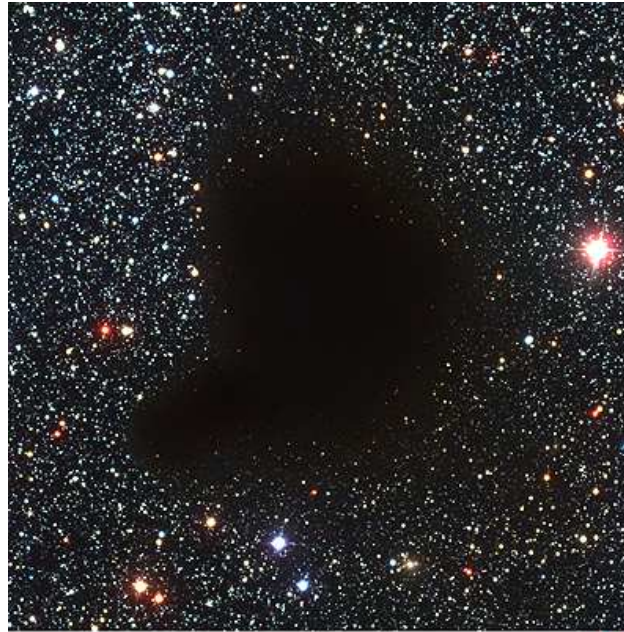
The ^{13}CO line is a good tracer of molecular gas in the Milky Way. It is less abundant than the ^{12}CO line, but it is less affected by self-absorption. The ^{13}CO line is therefore a better tracer of the total molecular gas mass than the ^{12}CO line. The ^{13}CO line is also a good tracer of the ^{13}C abundance in the Milky Way. The ^{13}CO line is therefore a good tracer of the ^{13}C abundance in the Milky Way. The ^{13}CO line is also a good tracer of the ^{13}C abundance in the Milky Way. The ^{13}CO line is therefore a good tracer of the ^{13}C abundance in the Milky Way.

The ^{12}CO line is a good tracer of molecular gas in the Milky Way. It is more abundant than the ^{13}CO line, but it is more affected by self-absorption. The ^{12}CO line is therefore a better tracer of the total molecular gas mass than the ^{13}CO line. The ^{12}CO line is also a good tracer of the ^{12}C abundance in the Milky Way. The ^{12}CO line is therefore a good tracer of the ^{12}C abundance in the Milky Way. The ^{12}CO line is also a good tracer of the ^{12}C abundance in the Milky Way.

The ^{13}CO line is a good tracer of molecular gas in the Milky Way. It is less abundant than the ^{12}CO line, but it is less affected by self-absorption. The ^{13}CO line is therefore a better tracer of the total molecular gas mass than the ^{12}CO line. The ^{13}CO line is also a good tracer of the ^{13}C abundance in the Milky Way. The ^{13}CO line is therefore a good tracer of the ^{13}C abundance in the Milky Way. The ^{13}CO line is also a good tracer of the ^{13}C abundance in the Milky Way.

The ^{12}CO line is a good tracer of molecular gas in the Milky Way. It is more abundant than the ^{13}CO line, but it is more affected by self-absorption. The ^{12}CO line is therefore a better tracer of the total molecular gas mass than the ^{13}CO line. The ^{12}CO line is also a good tracer of the ^{12}C abundance in the Milky Way. The ^{12}CO line is therefore a good tracer of the ^{12}C abundance in the Milky Way. The ^{12}CO line is also a good tracer of the ^{12}C abundance in the Milky Way.

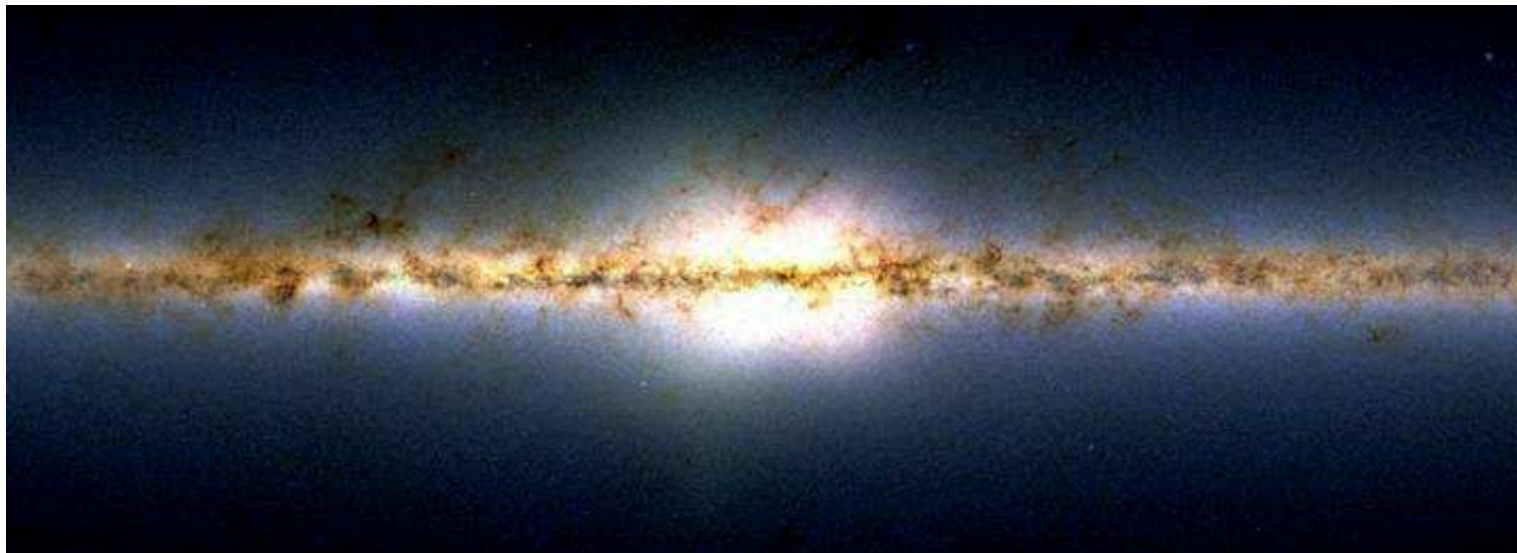
Interstellair stof

ESO PR Photo 26/99 (30 April 1999)

The "Black Cloud" B68
(VLT ANTU + FORS1)

© European Southern Observatory

Interstellair stof (recapitulatie)

Stof absorbeert en verstrooit sterlicht → **interstellaire extinctie**

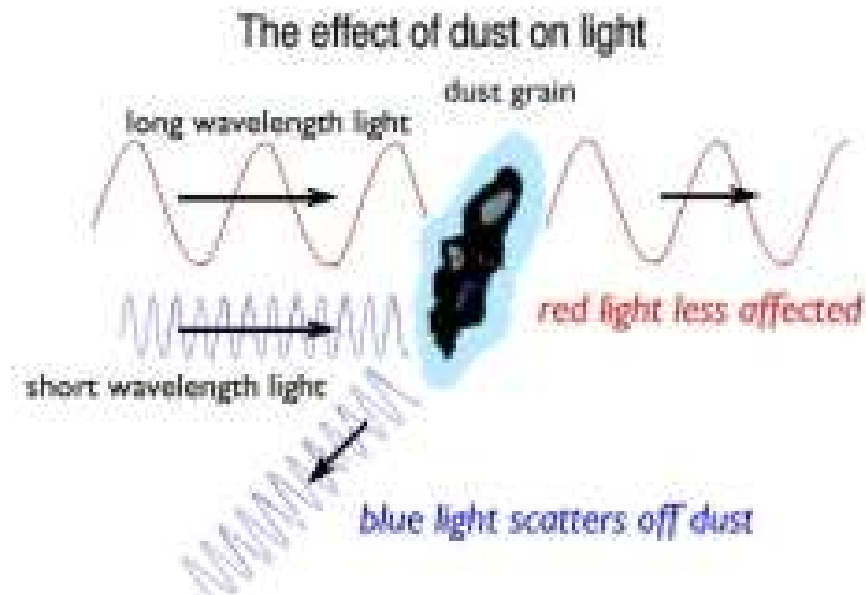
Resultaat van extinctie: **verroding** van het licht door stofdeeltjes

Moet voor gecorrigeerd worden als je metingen van sterlicht doet!

Effecten: extra term in de absolute magnitude berekeningen

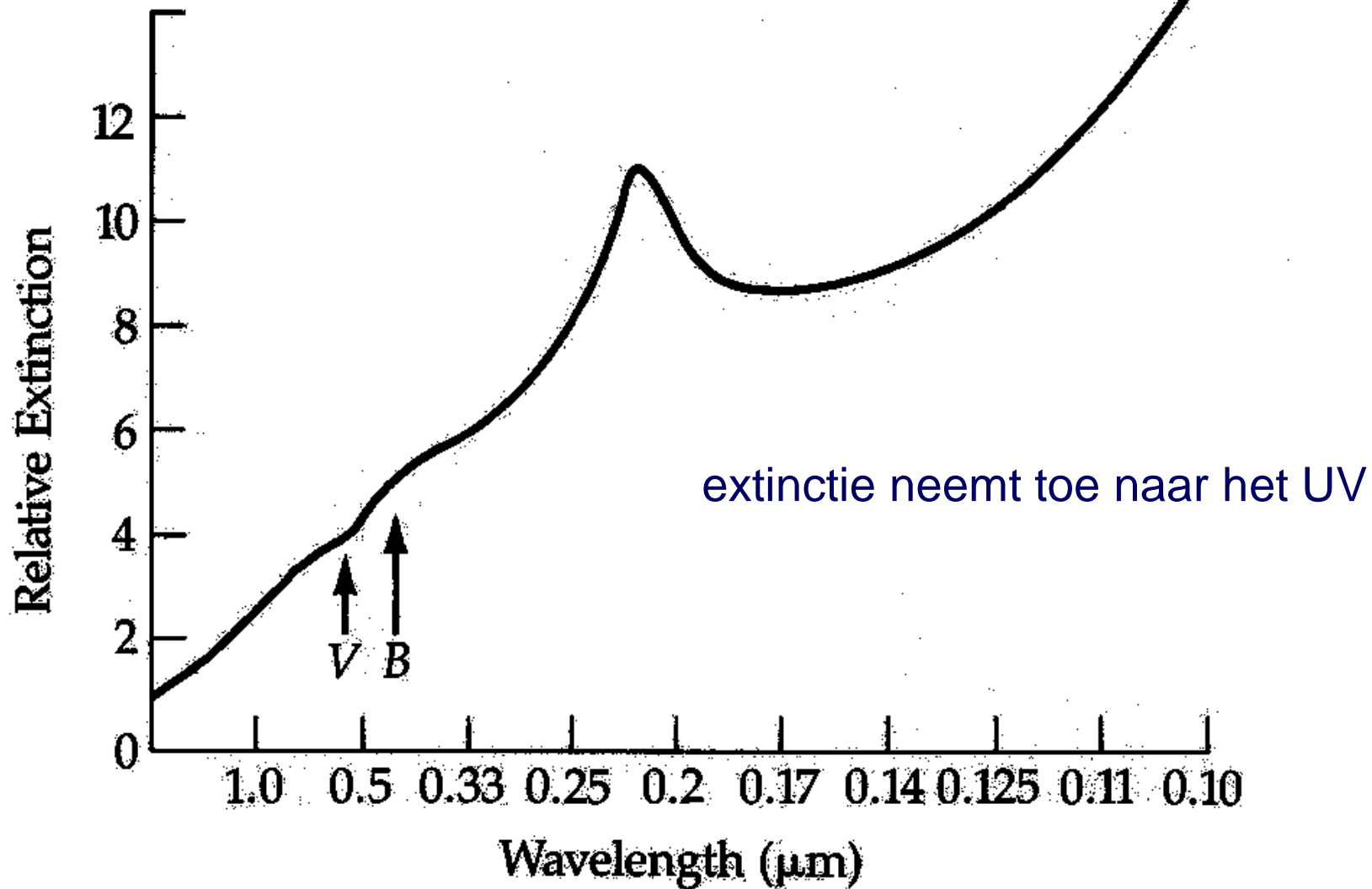
$$m - M = 5 \log(d) - 5 + A$$

A is de **extinctie** in magnituden en wordt gegeven door de extinctie kromme (experimenteel bepaald)

Interstellair stof

extinctie kromme

Interstellair stof

Extinctie hangt samen met het kleur excess: E_{B-V}

$$E_{B-V} = (B - V)_{\text{obs}} - (B - V)_{\text{true}}$$

$A_V = R \cdot E_{B-V}$ voor de Melkweg geldt: $R = 3.0$, dus

$$A_V = 3 E_{B-V}$$

en dan geldt:

$$m_V - M_V = 5 \log(d) - 5 + A_V$$

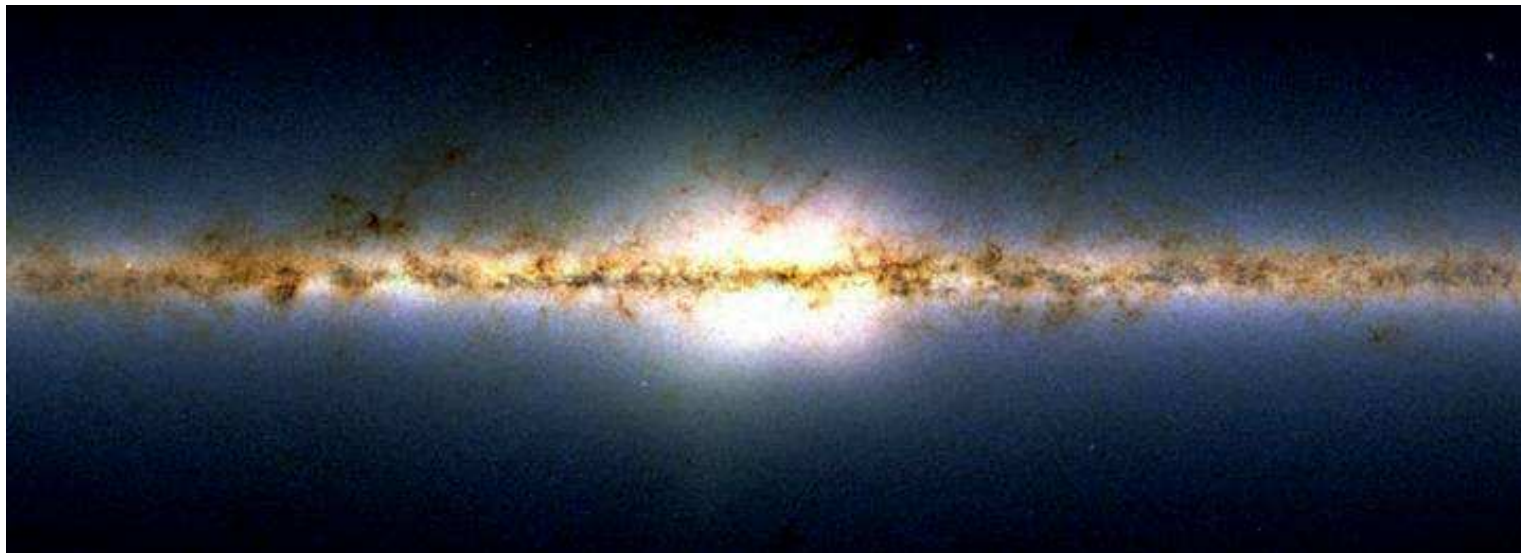
Interstellaire extinctie is over een groot deel van de melkweg bepaald en vergeleken met de *HI kolomdichtheid*: beide correleren met elkaar dus de *HI* is te gebruiken om een *schatting van de extinctie* te maken

Stof is waarneembaar via extinctie, maar:

Stof ook waarneembaar omdat stofdeeltjes zwarte lichaamsstraling afgeven: optimale golflengte wordt bepaald door de temperatuur: IR

Stof bestaat uit kleine deeltjes: 0.25 micrometer of kleiner
samenstelling: silicaten en grafiet deeltjes en de z.g.
polycyclische aromatische koolwaterstofverbindingen: **PAH's**

Stof heeft typische temperaturen tussen **30 en 300 K**.
het heetste stof komt voor in de buurt van OB sterren

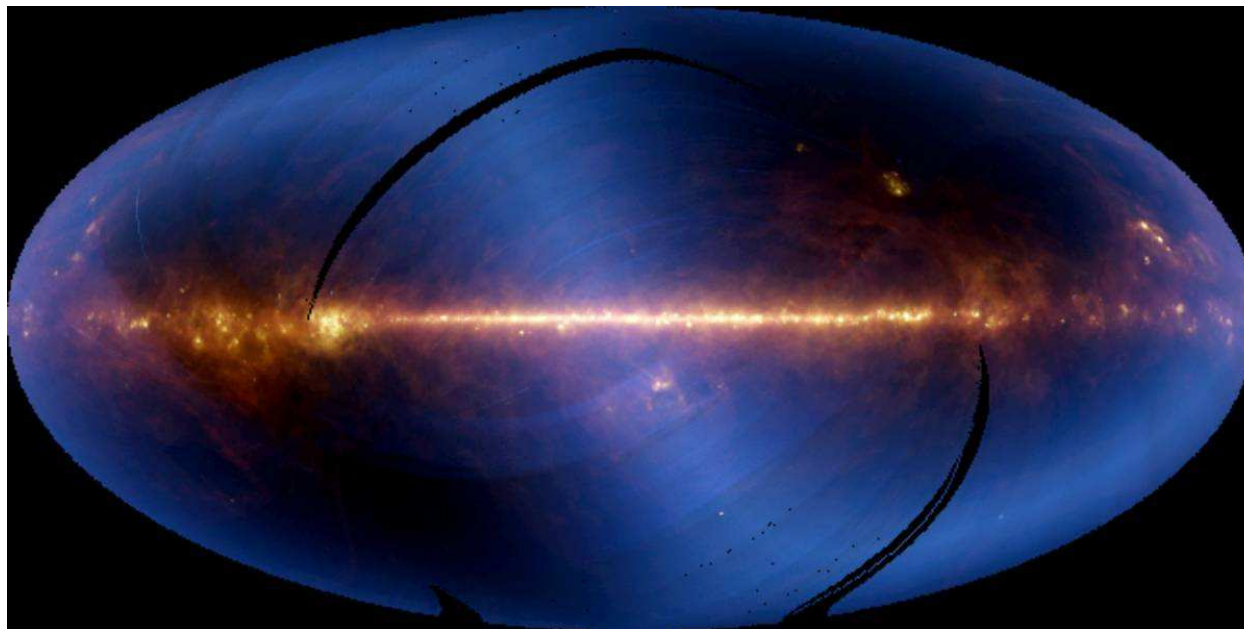

Stof is waarneembaar via extinctie, maar:

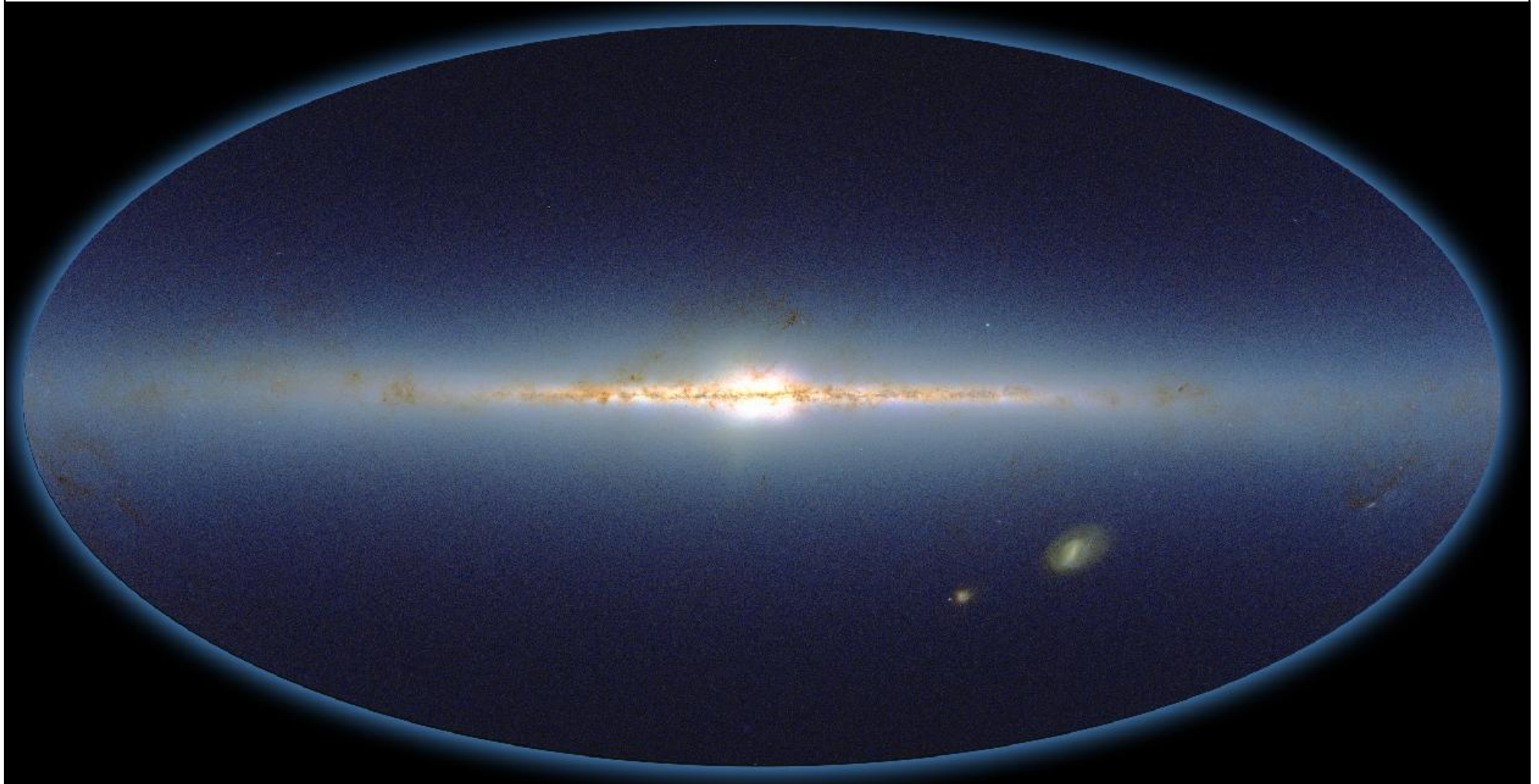
Stof ook waarneembaar omdat stofdeeltjes zwarte lichaamsstraling afgeven: optimale golflengte wordt bepaald door de temperatuur: IR

Stof bestaat uit kleine deeltjes: 0.25 micrometer of kleiner
samenstelling: **silicaten en grafiet** deeltjes en de z.g.
polycyclische aromatische koolwaterstofverbindingen: **PAH's**

Stof heeft typische temperaturen tussen **30 en 300 K**.
het heetste stof komt voor in de buurt van OB sterren

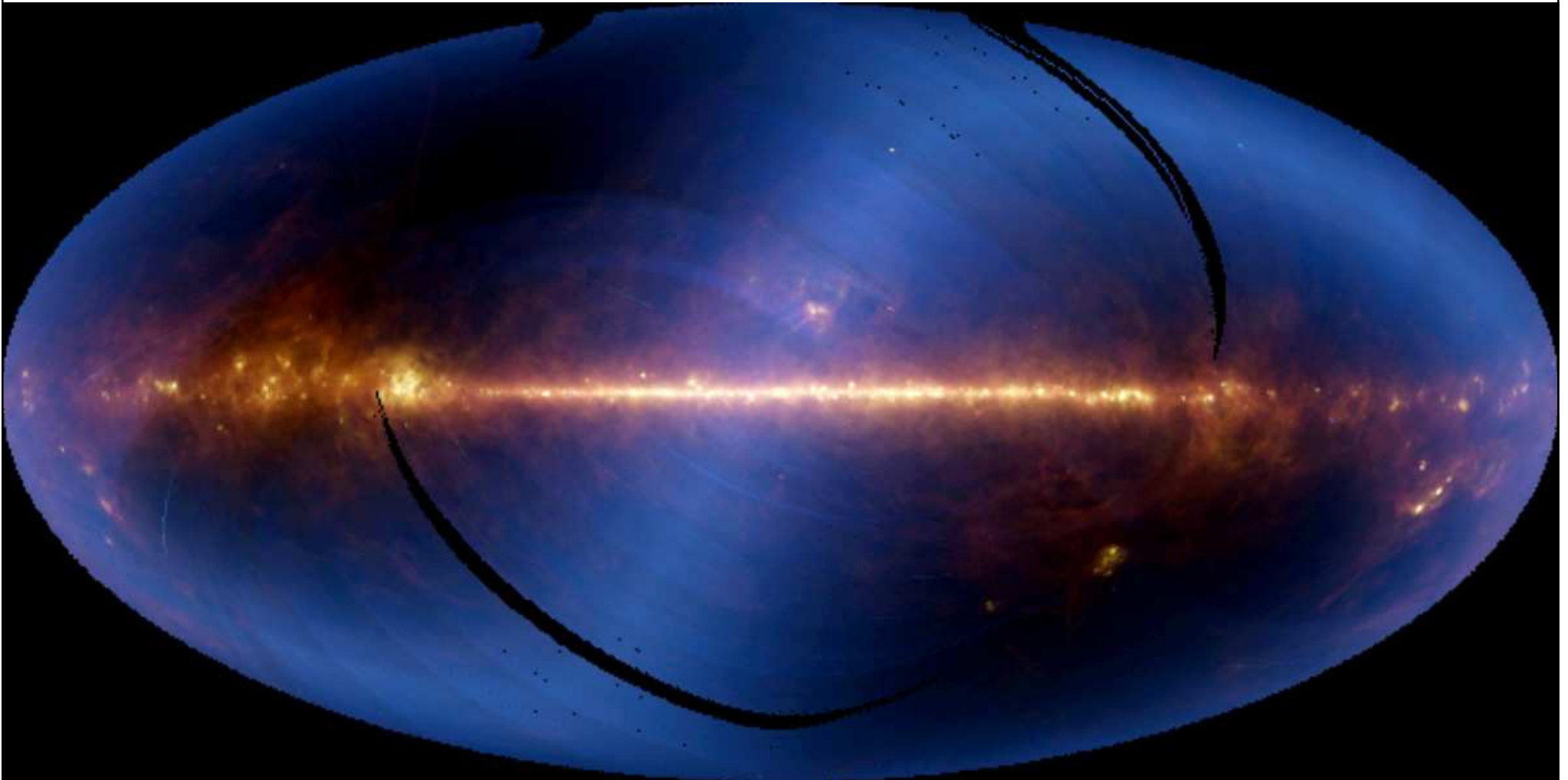

De Melkweg in het nabije Infrarood

Interstellair stof

IR image van de Melkweg

100 micrometer straling opgenomen met de IRAS satelliet

Processen die de fysica van het Inter Stellair Medium (ISM) bepalen:

- *straling*: OB sterren, heet gas (10^6 K gas geeft Röntgen straling) de straling zorgt voor ionizatie van gas en excitatie van atomen en moleculen

door straling wordt het ISM verwarmt
door straling koelt het ISM

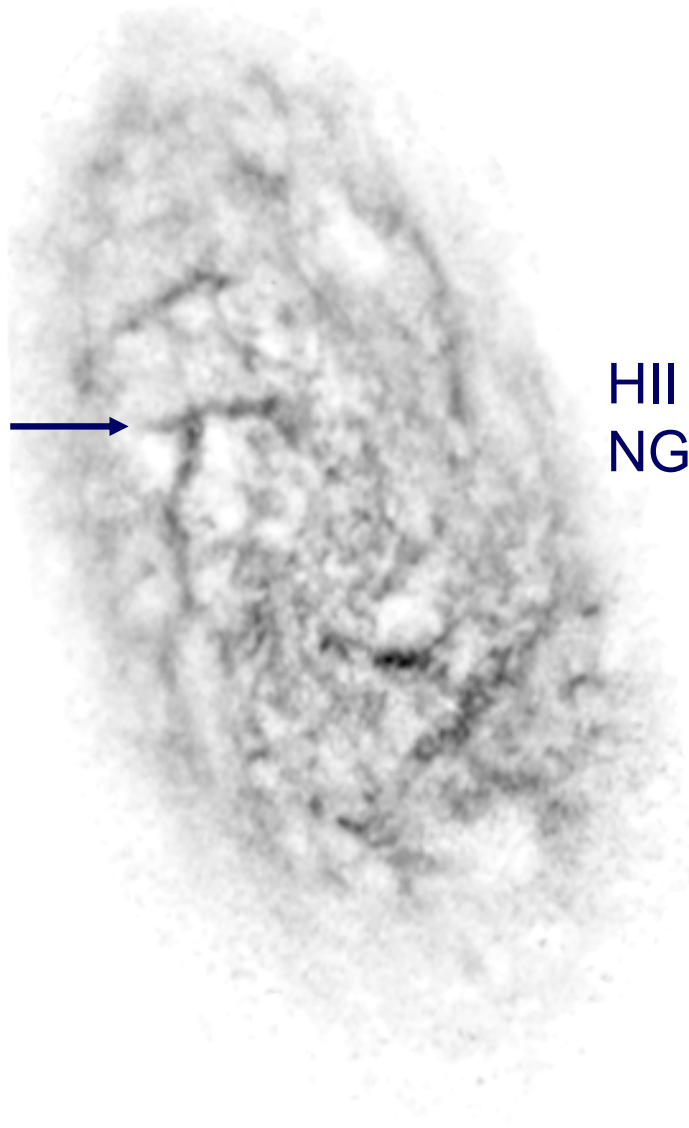
samen zorgt dit voor een temperatuur- en dus ook drukevenwicht

- *schokken*: door supernovae, sterrewinden: zorgen voor herverdeling van het ISM
- *botsingen tussen deeltjes*: zorgen voor de excitatie van atomen en moleculen

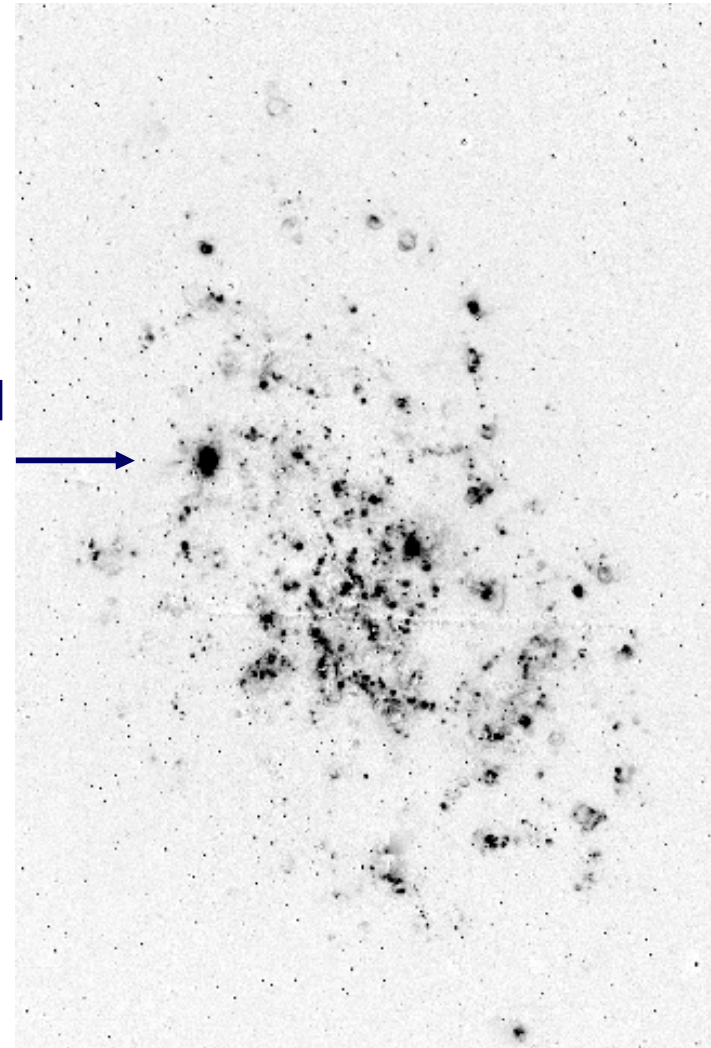
Alle processen samen zorgen voor een fysisch evenwicht in het ISM en bepalen eigenschappen zoals temperatuur, dichtheid en verdeling.

Messier 33 (NGC 598)

HI neutraal waterstof

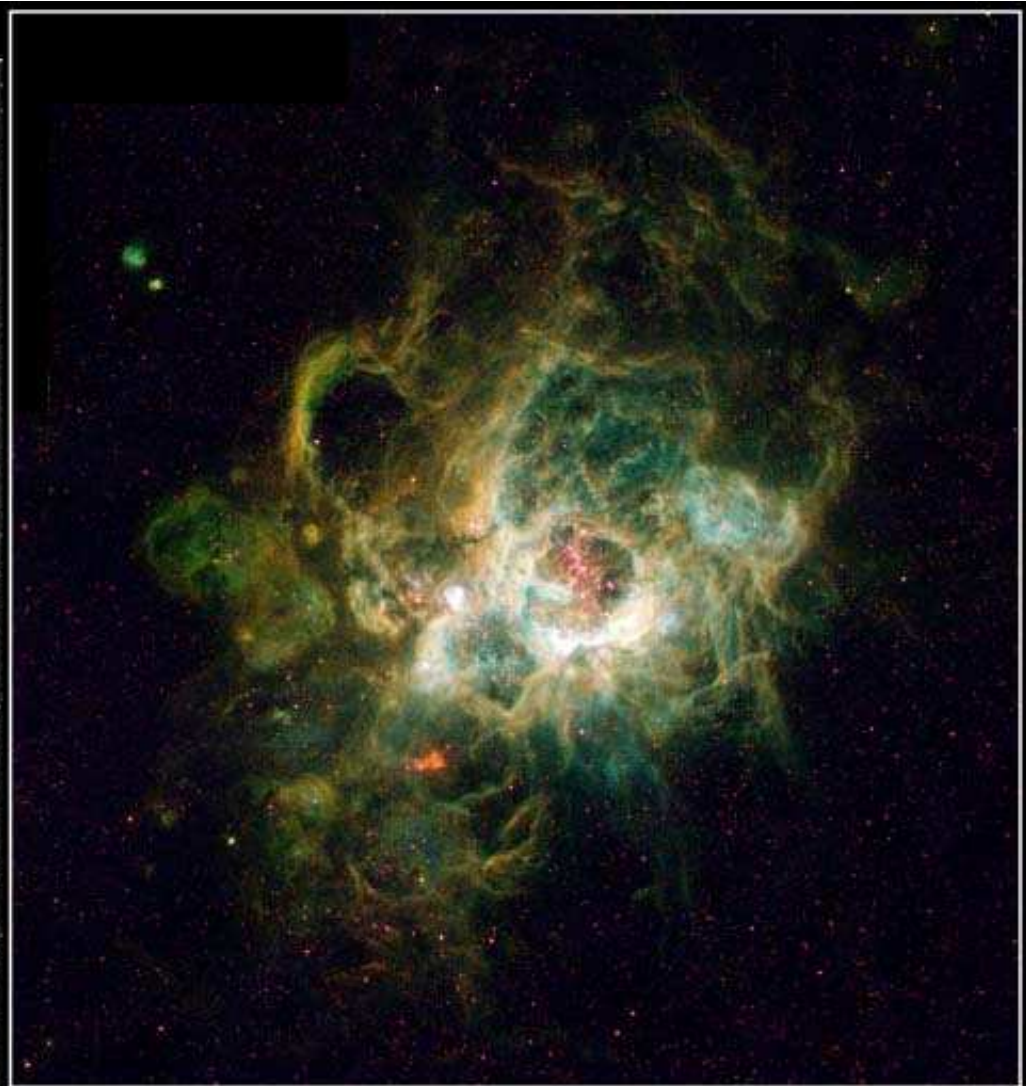
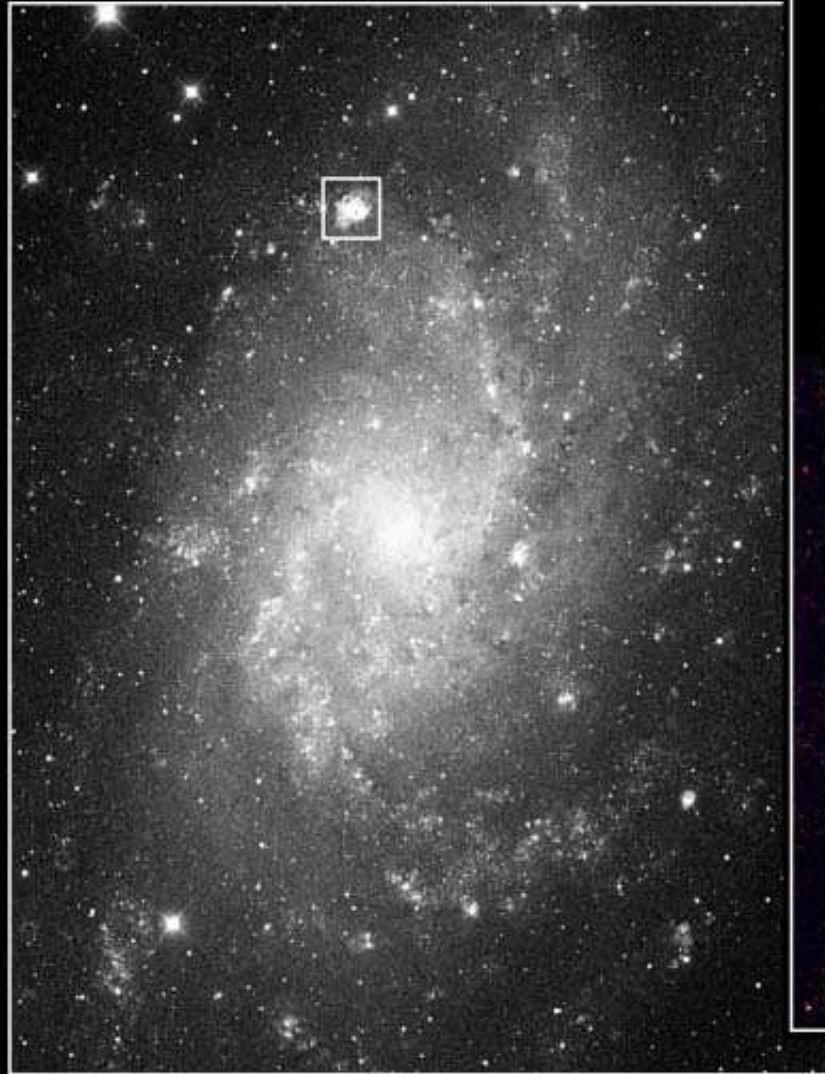
HII geïoniseerd waterstof

HII gebied
NGC 604

Geïoniseerd waterstof: HII gebieden

Palomar

HST

HST · WFPC2

NGC 604 in Galaxy M33

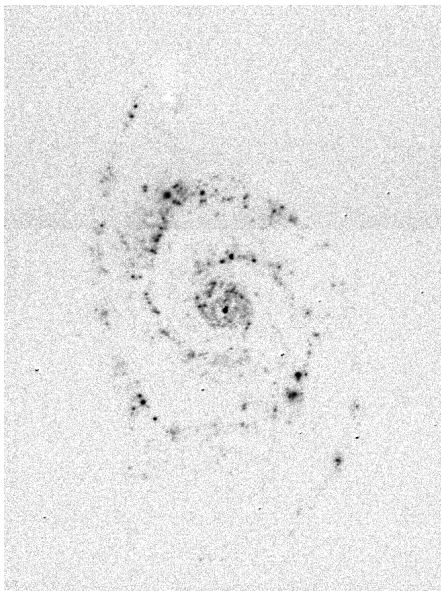
PRC96-27 · ST ScI OPO · August 7, 1996 · Hui Yang (U.I.L) and NASA

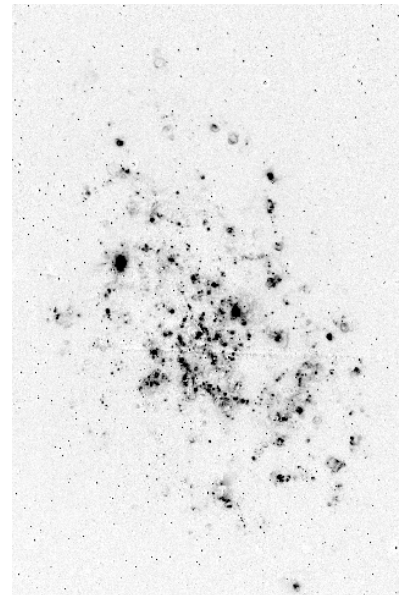
Geïoniseerd waterstof: HII gebieden

- HII gebieden traceren de plaatsen waar zich O en B sterren bevinden
- dit zijn de plaatsen van recente stervorming (immers O sterren zijn *jong*)
- in de schijf van melkwegstelsels en in de spiraalarmen

M 51

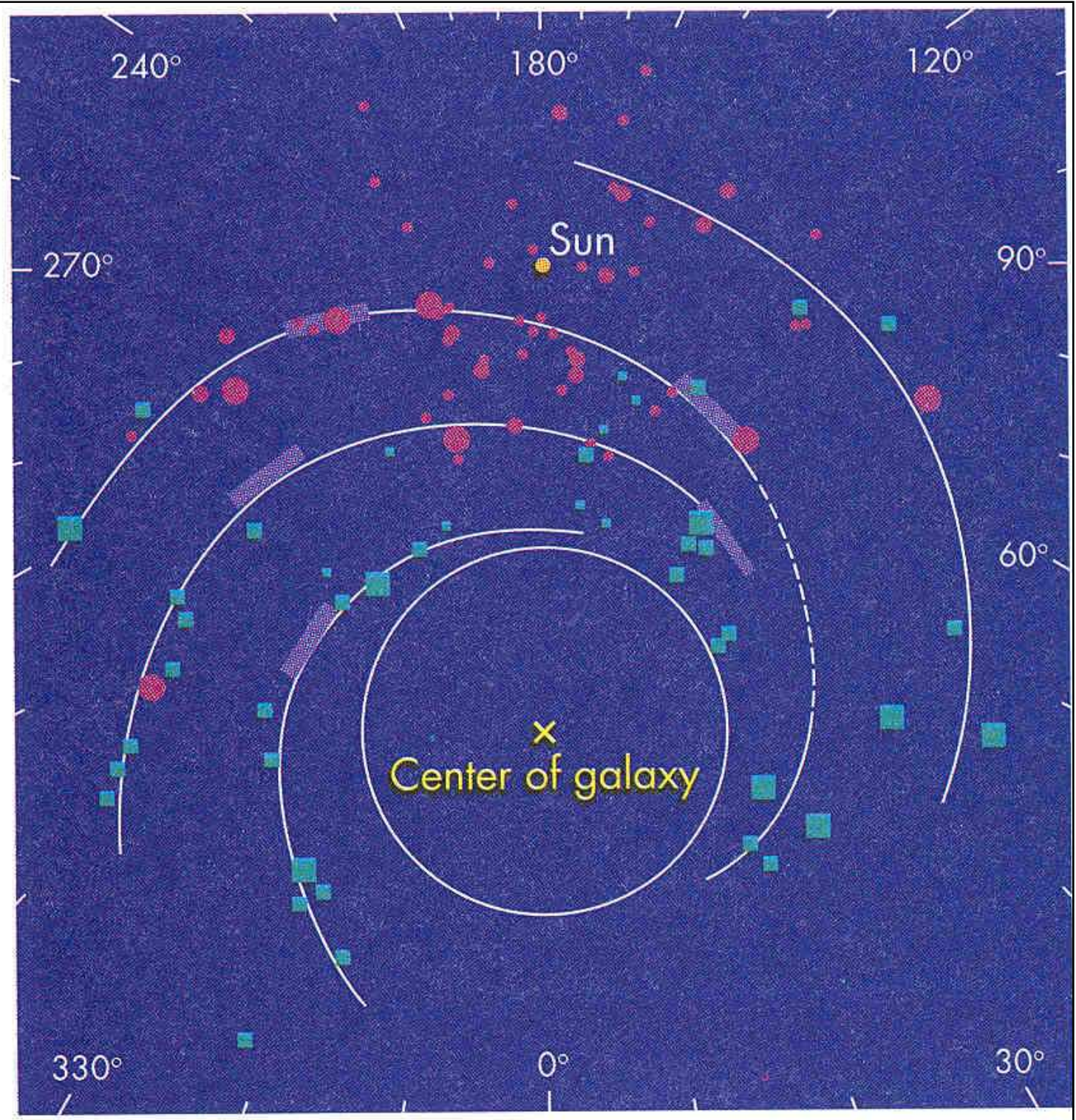

M 33

Spiraalstructuur in de Melkweg

aan de hand van de locatie van OB associaties (rood) en HII gebieden (blauw)

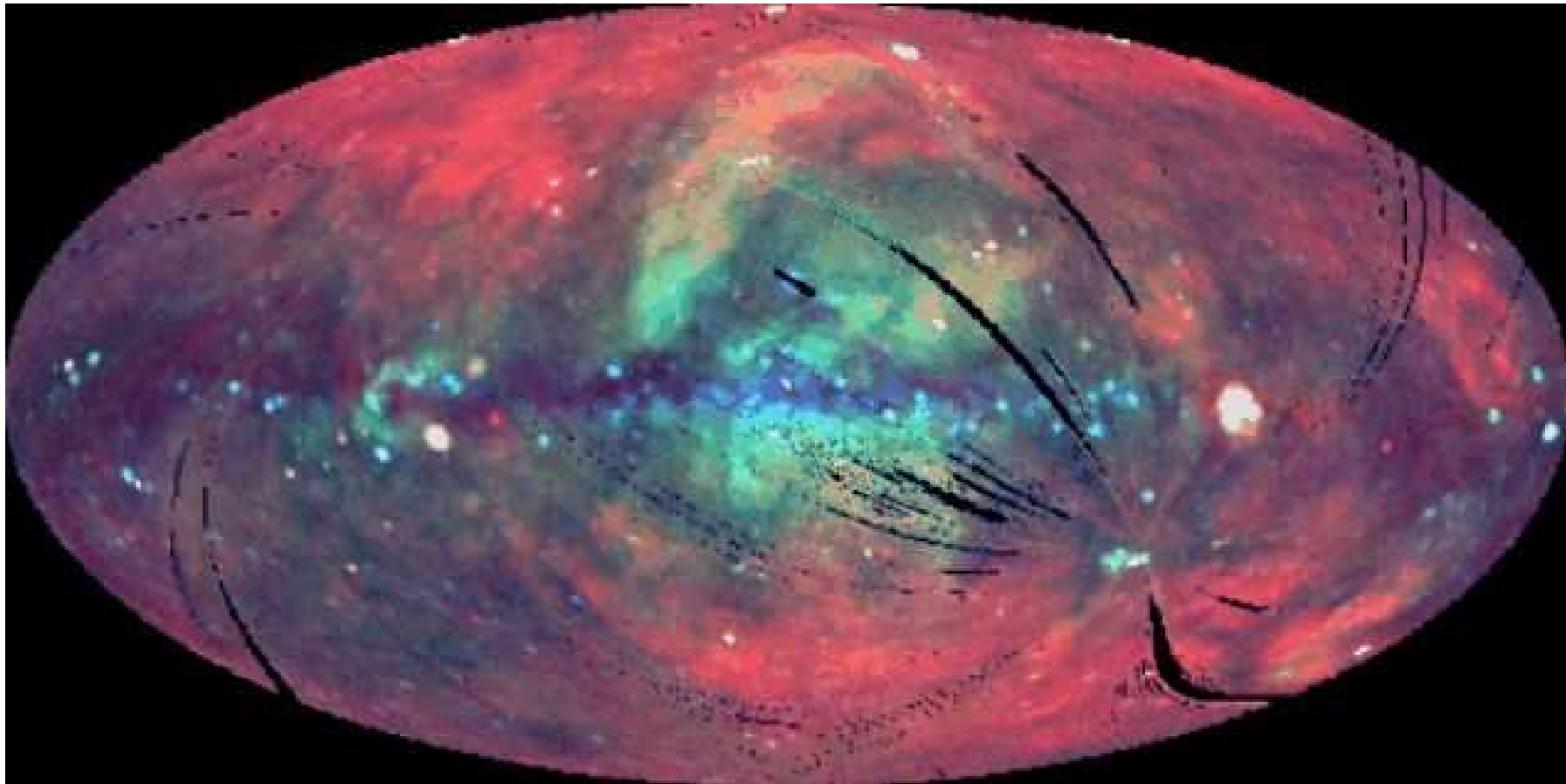
Typische Toestanden van Gas in het Interstellaire Medium

<i>Toestand</i>	<i>Primaire Component</i>	<i>Temperatuur (typisch)</i>	<i>Dichtheid atomen/cm³</i>	<i>Beschrijving</i>
Hete Bellen	III: Geïoniseerd waterstof	1,000,000 K	0.01	bellen van gas dat is verhit door supernova schokgolven
Warm atomair gas	HI: atomair waterstof	10,000 K	0.01	vult zich door de gehele Galactische schijf
Koud atomair gas	HI: atomair waterstof	100 K	1	intermediair stadium van ster-gas-ster cyclus
Moleculaire Wolken	H₂: Moleculaire waterstof	30 K	300	gebieden van stervorming
Moleculaire Wolk Kernen	H₂: Moleculaire waterstof	60 K	10,000	stervormende wolken

Hete Bellen

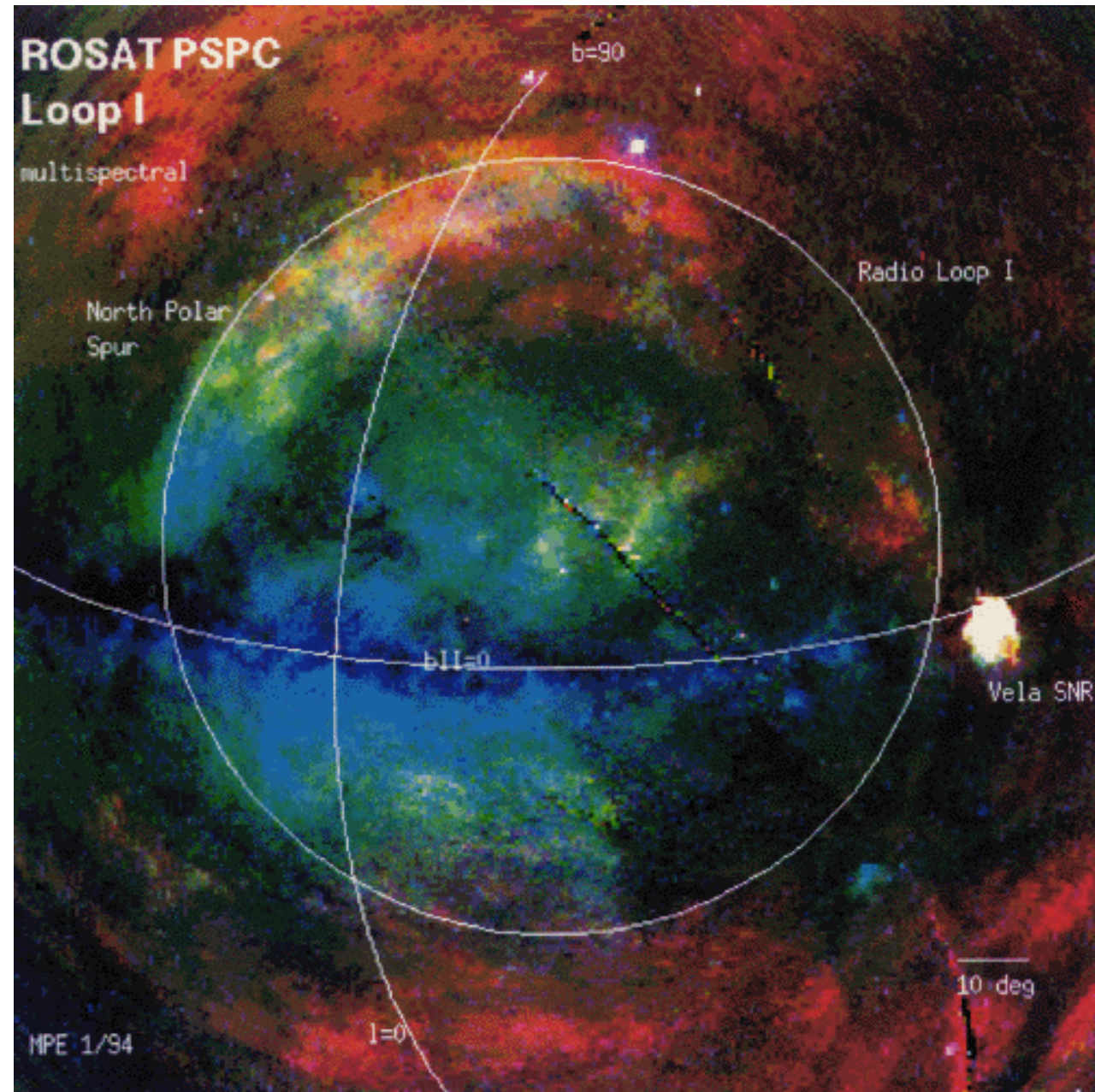
Aanwijzingen uit metingen van de zachte Röntgen straling in de melkweg:

- zwarte lichaamsstraling van een heel ijl en heet gas (10^6 K)

Rosat all sky X-ray image

Hete Bellen

Rosat image of Galactic Center region

Hete bellen in de Grote Magelhaense Wolk

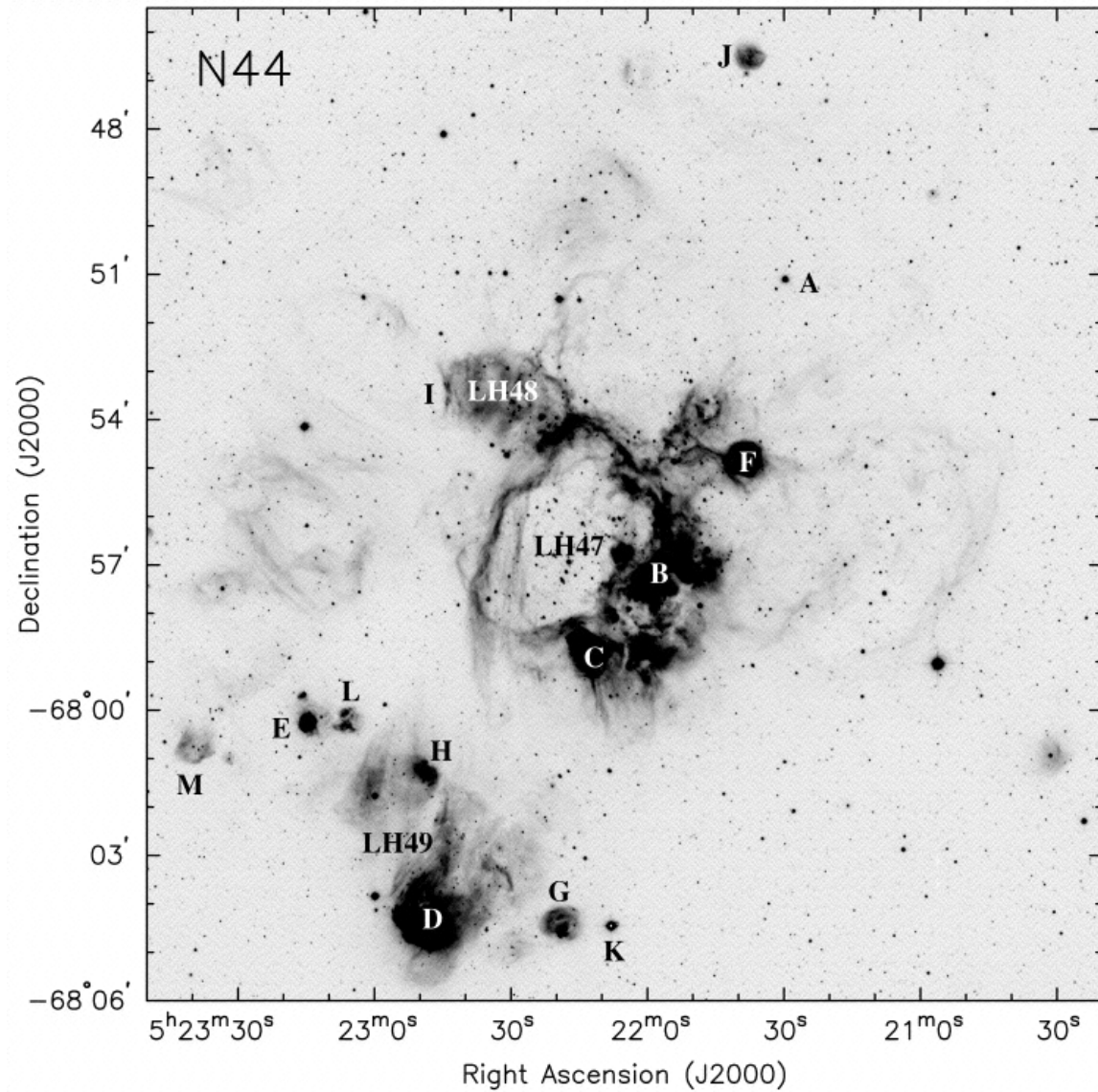
het 30 Doradus complex

Hete bellen in de Grote Magelhaense Wolk

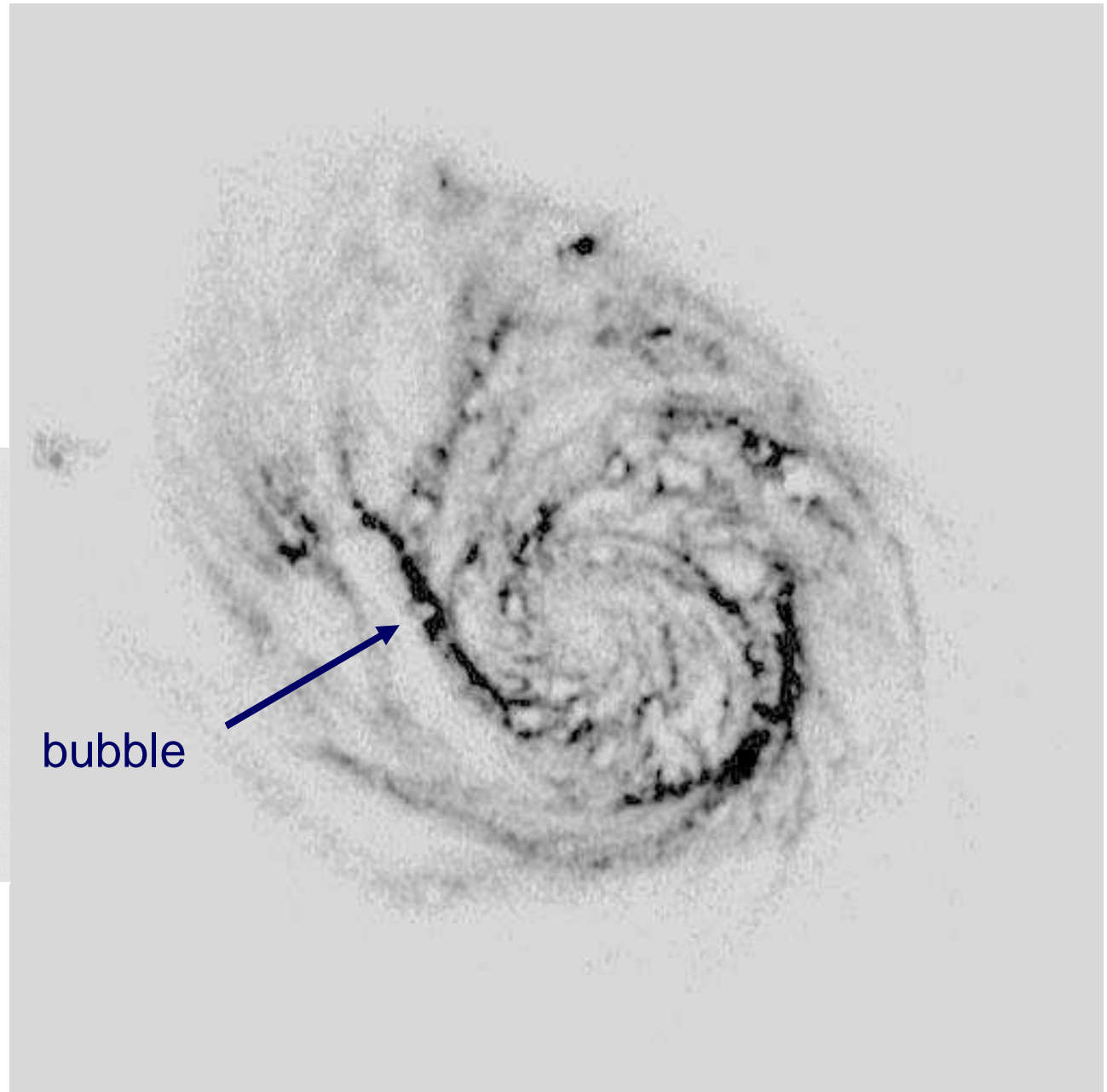
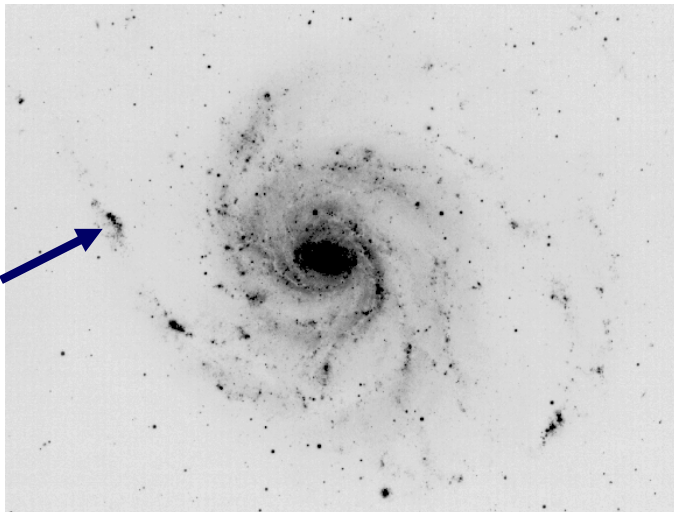
het N 44 complex

Messier 101

HI

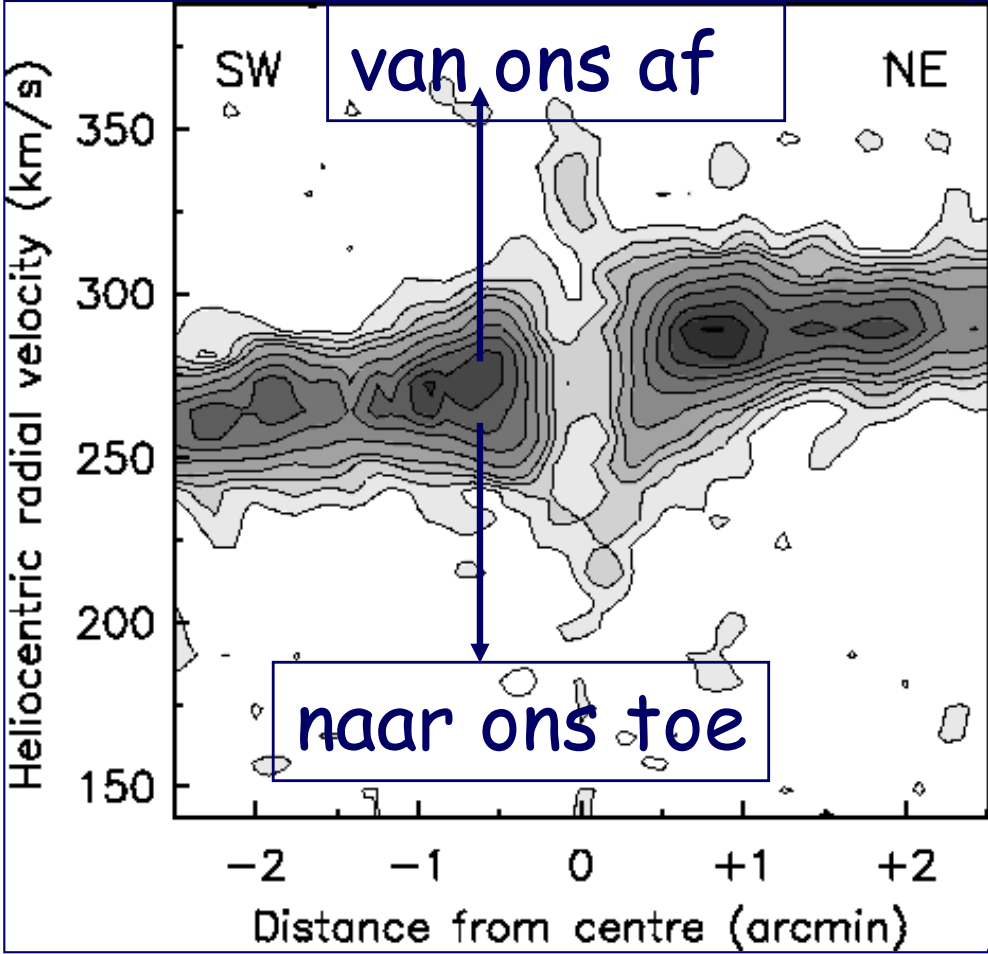
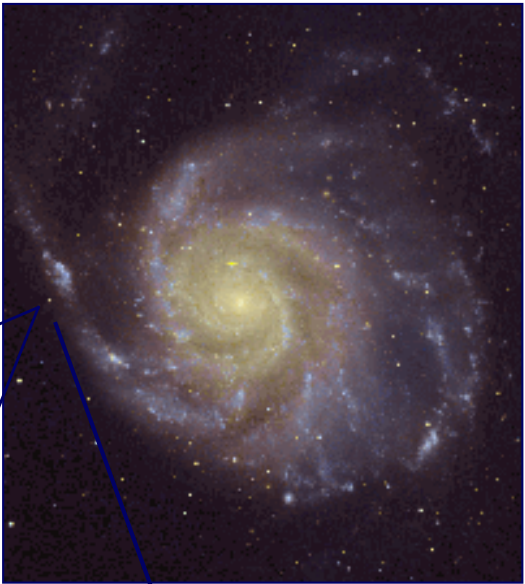
optisch

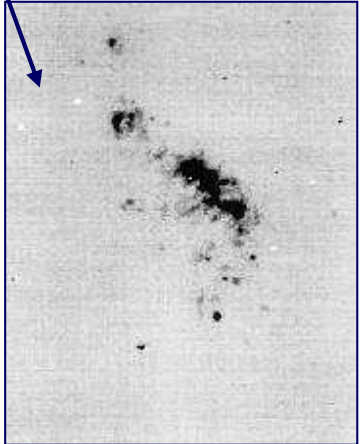
bubble

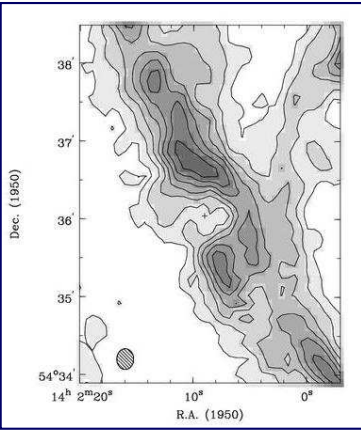
Waterstof beweegt uit het melkwegvlak:

Heet waterstof

Koel waterstof

Neutraal atomair gas

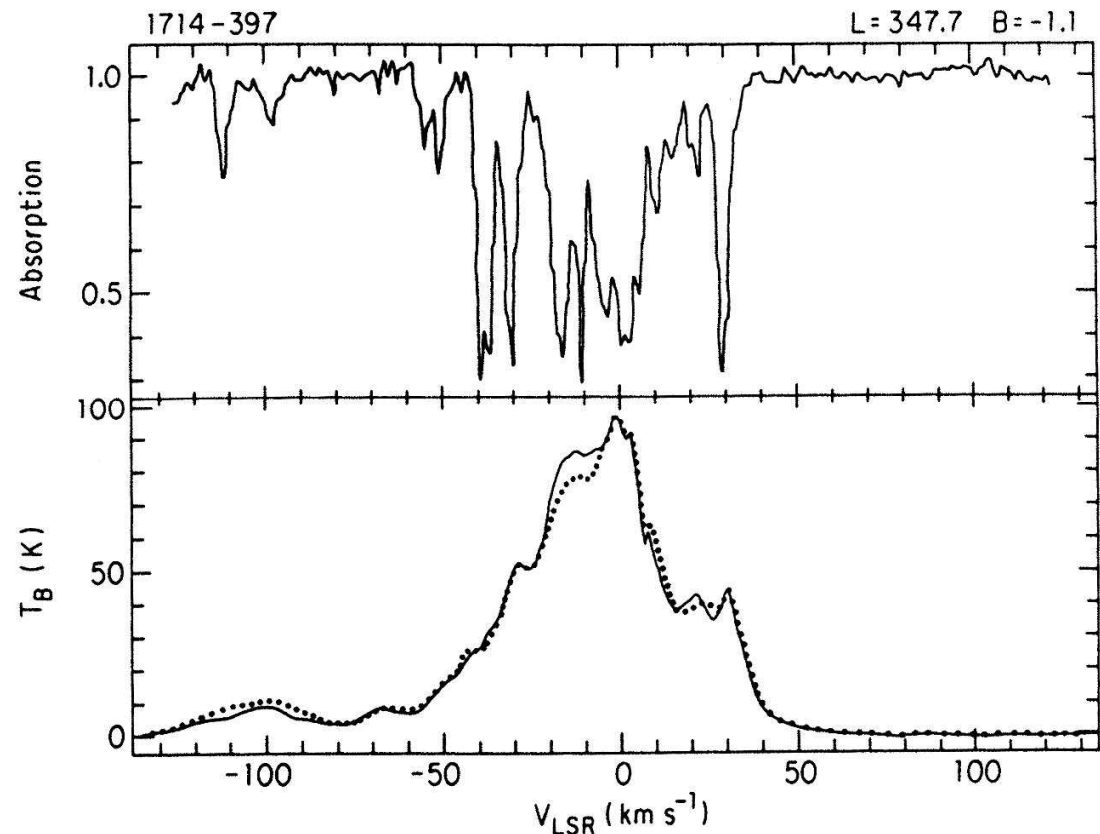
Bestaat uit minstens twee regimes die in **drukevenwicht** zijn ($P = nkT$)

- Warm gas met $n = 0.01 \text{ cm}^{-3}$ en $T = 10000 \text{ K}$
- Koud gas met $n = 1 \text{ cm}^{-3}$ en $T = 100 \text{ K}$

Te onderscheiden door
emissie en absorptie van HI:

emissie wordt gedomineerd
door het *warme* gas

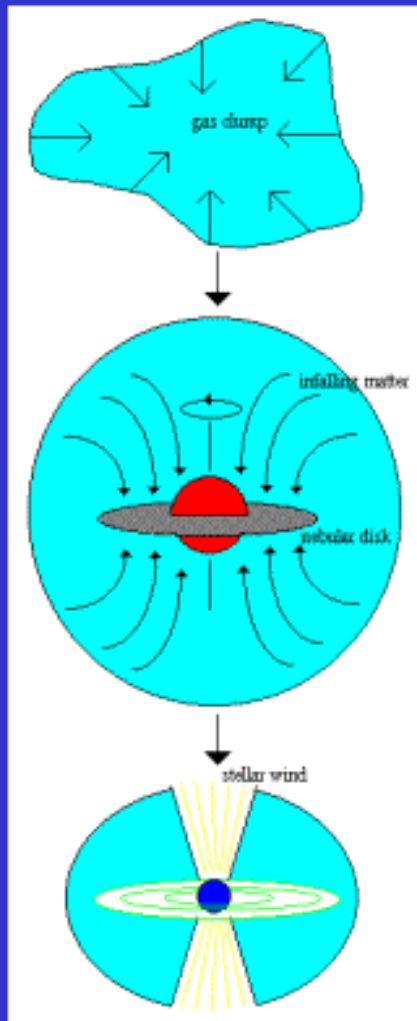
absorptie door het *koude* gas

HI absorptie en emissie langs 1 gezichtslijn

Koud moleculair gas

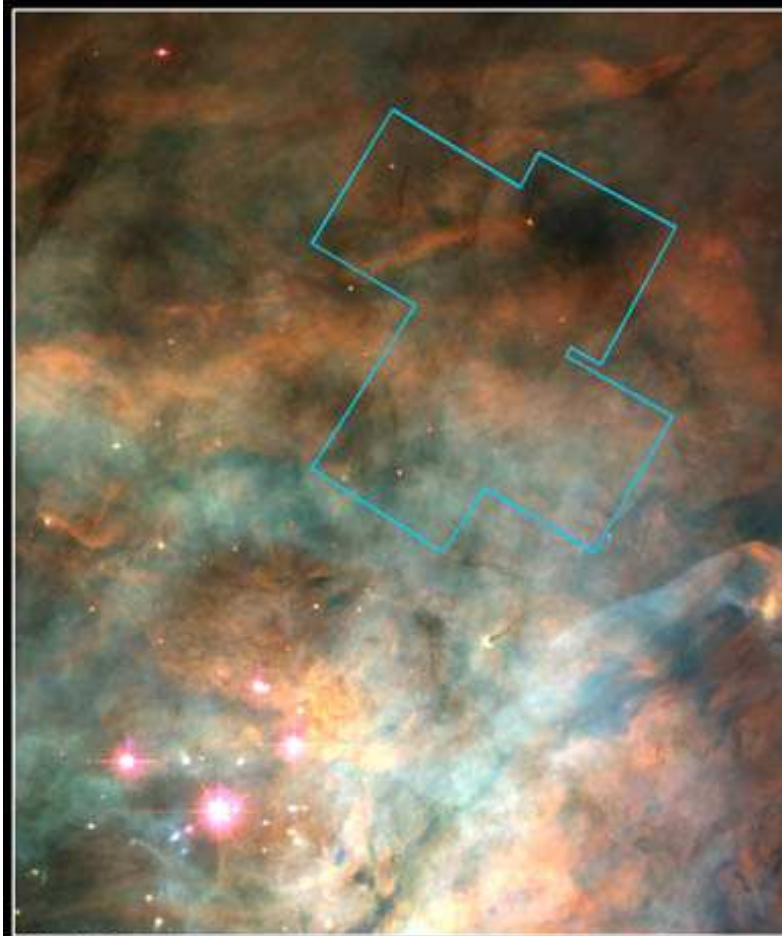
Dichtheden oplopend tot 1000 cm^{-3} en temperaturen van $10 - 30 \text{ K}$

- Moleculaire waterstof wolken klappen onder eigen zwaartekracht ineen.
- Door hoge druk en temperatuur in de kern ontbranden nieuwe sterren (rechts). Het gas draait om de ster heen en vormt een accretieschijf.
- Sterrenwinden blazen gas weg. Samenklontering van materie in de accretieschijf veroorzaakt vorming van proto-planeten

Koud moleculair gas: kraamkamers voor sterren

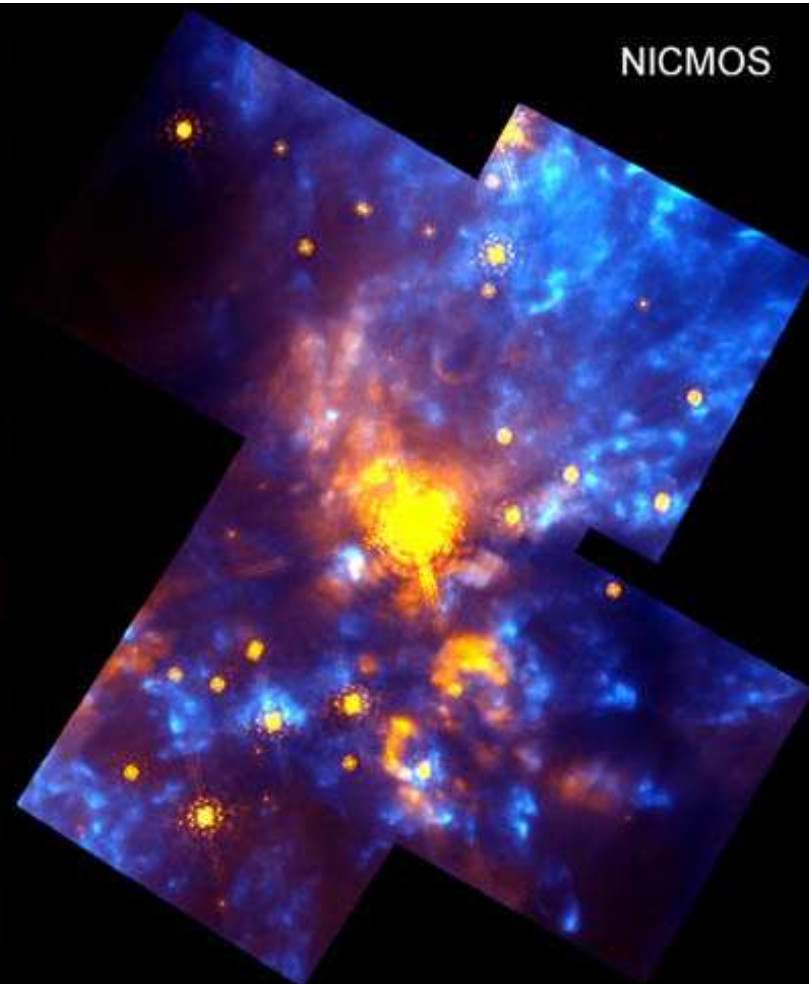

WFPC2

Orion Nebula • OMC-1 Region

PRC97-13 • ST ScI OPO • May 12, 1997

R. Thompson (Univ. Arizona), S. Stolovy (Univ. Arizona), C.R. O'Dell (Rice Univ.) and NASA

NICMOS

Hubble Space Telescope